T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI VE SÜNNET-HİKMET İLİŞKİSİ

ERKAN ARTUĞ

Danışman : Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nevzat AYDIN
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Nagihan EMİROĞLU

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Erkan ARTUĞ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI VE SÜNNET-HİKMET İLİŞKİSİ

ERKAN ARTUĞ

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: DOÇ. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

Bu çalışmamızda hadislerde hikmet kavramının anlamsal çerçevesi ve sünnet-hikmet ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde giriş, araştırmanın konusu, amacı ve metodu üzerinde durulmuş hikmet kavramının lügat ve ıstılah anlamları verilmiş, kavramın Kur'ân'da ve hadislerde hangi anlamlarda kullanıldığı ortaya konulmuştur. Hadislerdeki inceleme Kütüb-i tis'a bağlamında yapılmıştır. Kavramın daha iyi anlaşılabilmesi için İslami ilimler ve felsefede hangi anlamda kullanıldığı ifade edilmiştir. İkinci bölümde ise, hikmet kavramının sünnetle ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda sünnetle hikmet kavramlarının arasındaki ilişkinin daha iyi açıklanabilmesi için sünnet kavramının lügat ve ıstılah anlamları açıklanmış, Kur'ân'da ve hadislerde sünnet kavramının anlam çerçevesi ortaya konulmuştur. Sünnet-hikmet ilişkisi bağlamında nübüvvet ve vahiy olgusu ele alınmış, bu hususta alimlerin farklı görüşlerine yer verilmiştir. Böylece ayet ve hadisler ile bu kavramların kullanımları ele alınarak sünnet-hikmet ilişkisi kurulmaya çalışılmış ve Kur'ân'da Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet kavramının bazı ayetlerde sünneti ifade ettiği kanaatine ulaşılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER: Hadis, Vahiy, Kur'ân, Sünnet, Hikmet

Eylül 2024, 103 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

HIKMET CONCEPT IN HADITH AND SUNNAH -WISDOM RELATIONSHIP

ERKAN ARTUĞ

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

In this study, it has been tried to be explained the framework concept of wisdom in hadiths and the relationship between the hadiths and the wisdom. Our study consists of an introduction and two parts. In the first part of our study, introduction, the subject, aim and method of the study have been emphasized; the lexical and terminological meaning of wisdom concept has been given and in which meaning the concept is used in both Quran and Hadith has been revealed. The examination of hadiths has been made in the context of Kutub-i tis. It has also been stated in what sense this concept is used in both Islamic Sciences and Philosophy. In the second part, it has been tried to be put forward the relationship of wisdom concept with the Sunnah. In this context, the lexical and terminological meaning of the concept of Sunnah has been explained so as to make it clear the relationship between Sunnah and Wisdom better, and the framework of Sunnah concept in Quran and Hadith has been revealed. In the context of relationship between Sunnah and wisdom the phenomenon of prophethood and revelation has been discussed, and different opinions of scholars have been given on this issue. Thus, by considering the verses and hadiths and the uses of these concepts, the relationship between Sunnah and wisdom has been tried to be established, and it has been concluded that Sunnah is wisdom. However, by looking at the Sunnah from a holistic point of view, circumcision has been understood in this context.

KEYWORDS: Hadith, Revelation, Quran, Sunnah, Wisdom

September 2024, 103 Page

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans Tez çalışmasının tüm aşamalarında yardımını, desteğini benden esirgemeyen, çalışmamın nihayete ermesinde ve bu çalışmada muvaffak olmamda büyük emeği olan değerli hocam ve danışmanım Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ'a, tezin olgunlaşmasında ve geliştirilmesinde kıymetli değerlendirmeleri ve katkıları olan değerli hocalarım Prof. Dr. Nevzat AYDIN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Nagihan EMİROĞLU'na teşekkür ederim.

Erkan ARTUĞ

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAYI ... **ii**
TAAHHÜTNAME ... **iii**
ÖZET ... **iv**
ABSTRACT ... **v**
TEŞEKKÜR ... **vi**
İÇİNDEKİLER ... **vii**
TABLOLAR DİZİNİ ... **ix**
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ ... **x**
1. GİRİŞ ... **1**
1.1 Araştırmanın Konusu ve Amacı ... 1
1.2 Araştırmanın Metodu ve Kaynakları ... 2
2. HİKMETİN MANA BOYUTU VE HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI ... **5**
2.1 Hikmet Kavramının Sözlük Anlamı ... 5
2.2 Hikmet Kavramının Istılahi Anlamı ... 6
2.3 Kur'an da Hikmet Kavramı ... 8
2.3.1 Sünnet Anlamında Kullanılması ... 8
2.3.2 Nübüvvet Anlamında Kullanılması ... 12
2.3.3 İlim-Amel Anlamında Kullanılması ... 13
2.3.4 Kesin Delil Anlamında Kullanılması ... 15
2.4 Hadislerde Hikmet Kavramı ... 17
2.4.1 Faydalı İlim Anlamında Kullanılması ... 18
2.4.2 Güzel Söz Anlamında Kullanılması ... 21
2.4.3 Kur'ân Anlamında Kullanılması ... 23
2.4.4 Kur'ân'ı Kavrama Anlamında Kullanılması ... 25
2.4.5 Öğüt-İbret Anlamında Kullanılması ... 26
2.4.6 Marifetullah Anlamında Kullanılması ... 27
2.5 İslami İlimlerde Hikmet ... 29
2.5.1 Tefsir İlminde Hikmet ... 29
2.5.2 Kelam İlminde Hikmet ... 31
2.5.3 Fıkıh İlminde Hikmet ... 33
2.5.4 Tasavvuf ve Ahlak İlminde Hikmet ... 33
2.6 Felsefede Hikmet ... 34
3. SÜNNET KAVRAMI VE SÜNNET-HİKMET İLİŞKİSİ ... **36**
3.1 Sünnet ... 36
3.1.1 Sünnetin Sözlük ve Istılahi Anlamı ... 36
3.1.2 Kur'ân'a Göre Sünnet ... 38
3.1.3 Hadislerde Sünnet ... 39
3.1.4 İslami İlimlerde Sünnet ... 41
3.2 Hikmetin Sünnet ile Olan İlişkisi ... 47
3.2.1 Hikmetle İlişkisi Bakımından Sünnetin Yeri ve Bağlayıcılığı ... 57
3.2.2 Nübüvvet ve Vahiy ile İrtibatı ... 63
3.2.2.1 Sünnet-vahiy ilişkisi ... 72
3.2.2.1.1 Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunanlar ... 72

3.2.2.1.1.1 Sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanlar 77
3.2.2.1.1.2 Sünnetin bir kısmının vahiy, bir kısmınınsa içtihadi olduğunu savunanlar 78
3.2.2.1.2 Sünnetin vahiy mahsulü olmadığını savunanlar 83
3.2.3 Sünnetin Vahiy Olmasının Hikmet ile İlişkisi 86
3.2.4 İlim-Amel Boyutu Bakımından Anlam ve Gaye Bütünlükleri 90
4. SONUÇ 92
KAYNAKLAR 95

TABLOLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1 Kütüb-i tisa'da müştaklarıyla birlikte hikmetle ilgili hadislerin dağılımı 17

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

a.s.	**:** Aleyhisselâm
b.	**:** Bin
b.y.	**:** Basım yeri yok
bk.	**:** Bakınız
c.c.	**:** Celle celâluhu
çev.	**:** Çeviren
Hz.	**:** Hazreti
ö.	**:** Ölümü, vefat tarihi
r.a.	**:** Radiyallâhu anh
S.a.v.	**:** Sallallâhu aleyhi ve sellem
t.s.	**:** Tarihsiz
thc.	**:** Tahriç eden
thk.	**:** Tahkik eden
trc.	**:** Tercüme eden
vd.	**:** Ve diğerleri
y.y.	**:** Yayıncı bilinmiyor

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu ve Amacı

İslam, insanlığın dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan ilahi mesajların sonuncusudur. Öyle ki, vahyin insanlıkla buluştuğu ilk andan günümüze kadar İslam'ı anlama, kavrama ve yaşama gayretleri büyük bir özveri ile devam etmektedir.

Bütün yazılan İslami eserler Kur'ân ve sünneti anlamak içindir. Bu bağlamda İslam'ı anlamak için farklı ilim dalları geliştirilmiştir. Bu ilim dalları kendi literatürlerini oluşturmuş, var olan kelime ve kavramlara kendi bölümleri içerisinde farklı anlamlar yüklemişlerdir. İşte hikmet kavramı da bu kavramlardan birisidir. Nitekim hikmet kavramı birçok bilim dalı tarafından kullanılan bir kavram olup, her bilim dalı hikmet kavramına kendi içerisinde bulunduğu konuma göre yeni anlamlar vermiştir. Hikmet kavramı, Kur'ân ve sünnette de kullanılmıştır. Kavram her ne kadar İslami ilimlerin her birinde farklı anlamlarda kullanılmış olsa da hadis ilmi içinde daha özel bir öneme ve manaya sahiptir.

Bu araştırmamızın konusu, Kur'ân'da birçok ayette belirtilen "…Kitâb'ı ve hikmeti verdik…" mealindeki ayetlerde zikredilen hikmet kavramı ile kütüb-i tis'a'da bulunan hikmet hadisleri değerlendirilerek sünnet ve hikmet kavramlarının birbiri ile olan ilişkisidir. Bu bağlamda sünnet ve hikmet kavramları ele alınarak gerek ayetlerde gerekse hadislerde (kütübi tis'a dahilinde) kullanılmış olduğu manaları verilerek amaçlamış oldukları nihai gaye anlaşılmaya çalışılmıştır. Kavramların benzer özellikleri ve yakın anlamları üzerinde durulmuş ve iki kavramında varmış olduğu sonuç üzerinden ilişkileri yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın amacı ise kavramları Kur'ân ve hadisler ışığı altında inceleyip birbiri ile olan ilişkilerini kurarak sünnetin daha bütüncül bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktır. İslam dininin temel iki kaynağı olan Kur'ân ve Sünneti Şârîî'nin muradına uygun olarak anlamak, son hak dini en doğru şekilde müslümanlara ve bütün insanlığa ulaştırmak en büyük öneme sahiptir.

1.2 Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Araştırmaya başlarken hikmet kavramının daha kapsamlı bir şekilde anlaşılabilmesi için farklı ilim dallarındaki anlamları ile birlikte verilmiştir. Bu bağlamda hadislerdeki kullanımı yanında Kur'ân'da, İslami ilimlerde ve felsefedeki kullanımlarına da değinilmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde hikmet kavramının lügat ve ıstılah anlamları ile Kur'andaki anlamları verilirken lügatlar yanında tefsir eserlerinden de istifade edilmiştir. Bu eserler başlıca olarak şunlardır; İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ından, İbn Fâris'in *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*'sından, Râğıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât fi-ğarîbi'l-Kur'ân'*ından, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fi-ğarîbi'l-Hadîs*'inden, Cürcânî'nin *et-Tâ'rifât*'ından, Cevherî'nin *es-Sıhâh*'ından, ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-Arûs*'undan, Mukâtil b. Süleymân'ın *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'inden, İbnü'l-Cevzî'nin *Nüzhetü'l-A'yûn*'undan, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili*'inden, er-Râzî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inden, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*'ından, et-Taberî'nin *Tefsîru't-Taberî*'inden, Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr*'inden, İbn Kesîr'in *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inden, ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl*'inden, en-Nesefî'nin *Tefsîru'n-Nesefî*'sinden, İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*'inden, es-Süyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*'undan, Ebu's-Suûd'un *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*'inden ve el-Beyzâvî'nin, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*'i olmak üzere birçok temel eserden istifade edilmiştir.

Hadislerde hikmet kavramı ise Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inden, Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'inden, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inden, Tirmizî'nin *es-Sünen*'inden, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inden, Nesâî'nin *es-Sünen*'inden, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta*'ından, ed-Dârimî'nin *es-Sünen*'inden ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inden araştırılmıştır. Hikmet kavramının şumullu bir kavram olması sebebiyle konunun da sınırlandırılabilmesi için çalışma genel itibari ile Kütüb-i tis'a bağlamında ele alınmıştır. Yine bu eserler yanında Nevevî'nin *Şerhu Müslim*'inden, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârî*'sinden, Aynî'nin *Umdetü'l-kârî*'sinden, el-Kastallânî'nin *İrşâdü's-Sârî*'sinden, Hatib el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*'sinden,

Muhammed b. İbrâhim el-Hattâbî'nin *Meâlimü's-Sünen*'inden, Muhammed el-Huşû'î'nin *Mevsu'atu Ulûmi'l-Hadîs*'inden, Abdülgani Abdülhâlık'ın *Hucciyyetü's-Sünne*'sinden, İmam Şâfiî'nin er-Risâle ve el-Ümm isimli eserleri başta olmak üzere birçok eserden istifade edilmiştir.

İkinci bölümde ise hikmet kavramının sünnetle olan ilişkisinin daha iyi kurulabilmesi için öncelikle sünnet kavramının Kur'ân'da ve hadislerdeki kullanımları genel anlamda ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sünnet kavramı araştırılırken yine yukarda zikrettiğimiz lügatlerden, tefsir eserlerinden ve birçok araştırmadan yararlanılmıştır. Bu bilgiler verildikten sonra da sünnet ve hikmet kavramlarının birbiri ile olan ilişkisi kurulmuştur.

Yapılan araştırmalara bakıldığında hikmet kavramı müstakil olarak tefsir ilmi alanında Kur'ân bazında çalışılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır; Selman Kuzu'nun *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*[1], Bilal Tan'ın *Kur'an'ı Kerim'de Hikmet Kavramı*[2], Murat Kalkan'ın *Kur'ân'da "Hikmet" Kavramı*[3] isimli çalışmalardır. Bu bağlamda felsefe alanında yapılan çalışmalar ise Servet Doğan'ın *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı*[4], Bülent Sönmez'in *Hâkîm ve Peygamber Hikmet ve Vahiy Münasebeti*[5] isimli çalışmaları zikredilebilir. Bu çalışmalarda hikmet kavramı Kur'ân bazında kavramsal olarak ele alınmıştır. Kur'ân'da hikmet kavramının anlam boyutu üzerinde durulmuş ve hadislerde hikmet ise bilgi olarak değinilmiştir. Hadis alanında yapılan çalışmalara bakıldığında Abdurrahman Sayılgan'ın *'Allah'ım Ona Kitabı ve Hikmeti Öğret' Hadisi Çerçevesinde Abdullah b. Abbas'ın Hadis İlmindeki Yeri*[6] ve Halil İbrahim İnak'ın *Hadislerde Hikmet Kavramı*[7] isimli çalışmaları mevcuttur. Bu çalışmalarda da hikmet kavramı, anlam boyutu üzerine çalışılmıştır. Kendi

[1] Selman Kuzu, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı,* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).
[2] Bilal Tan, *Kur'an'ı Kerim'de Hikmet Kavramı,* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997).
[3] Murat Kalkan, *Kur'ân'da "Hikmet" Kavramı,* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020).
[4] Servet Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997).
[5] Bülent Sönmez, *Hâkîm ve Peygamber Hikmet ve Vahiy Münasebeti,* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).
[6] Abdurrahman Sayılgan, *'Allah'ım Ona Kitabı ve Hikmeti Öğret' Hadisi Çerçevesinde Abdullah b. Abbas'ın Hadis İlmindeki Yeri,* (Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).
[7] Halil İbrahim İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

çalışmamızda ise hikmet kavramının, Kütüb-i tis'a kapsamında hadislerde kullanılmış olduğu şekliyle anlamları verilmiş ve Kur'ân'da bilhassa Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet ayetleri kapsamında sünnet ile olan ilişkisi çalışılmıştır.

Böylece hikmetin sünnet anlamına geldiği ya da en azından ilgili ayetlerde Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet kavramının, sünnet olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda sünnet-vahiy olgusu üzerinde durulmuş, Kitâb ve hikmetin vahyedildiğine ve yaşanılan bir şey olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu konuda alimlerin görüşlerine yer verilmiş, sünnetin vahiy ürünü olması hususunda, başta İmam Şâfiî olmak üzere alimlerin birçoğunun sünnetin tamamının vahye dayandığını savunduğu, bazı alimlerin de sünnetin bir kısmının vahiy ürünü olduğunu iddia ettikleri belirtilmiştir. Bu çalışmada, "Bana Kitâb ve onunla (Kur'ân ile) beraber onun bir benzeri verildi" hadisinden hareketle "…kitabı ve hikmeti verdik…" diye zikredilen ayetlerde geçen hikmet kavramı daha iyi anlaşılmış ve bu bağlamda da sünnet, bütüncül bir bakış açısıyla anlaşılmaya çalışılmıştır.

2. HİKMETİN MANA BOYUTU VE HADİSLERDE HİKMET KAVRAMI

2.1 Hikmet Kavramının Sözlük Anlamı

Hikmet, birçok manaları içeren geniş bir kavramdır. Arapça'da "ha-ke-me/yah-kü-mü" çekiminin mastarı olan "hükm" kelimesinden gelir. Çoğulu hikemdir.[8] Adaletle hükmetmek, mahkemeye çıkmak, sözde ve yapılan eylemlerde tutarlı olmak ve her şeyde düzenli ve ölçülü olmak anlamlarına gelir.[9] Yine hikmet kavramı lehte ve aleyhte hakkaniyetli bir şekilde hükmetmek[10], çirkin şeyleri yasaklamak, zulme karşı çıkmak[11] anlamlarını da taşır. Cürcânî (ö. 816/1413) hikmeti şöyle tanımlamıştır: "İnsanın takati ölçüsünde her bir şeyin içerik ve gerçekliklerini bilmesidir. Aynı şekilde hikmet; ilim ile birlikte amel, hakikati ve doğruyu gösteren söz, gereksiz kelimelerden temizlenmiş makul sözdür"[12] şeklinde tanımlanmıştır.

İbn Manzûr (ö. 711/1311) hikmeti şöyle tanımlamıştır: "Hikmet, Allah'a izafe olunduğunda en değerli varlıkları en yüce bilgiyle bilmektir. Bu sebeple Allah'ın isimlerinden birisi de el-Hakîm'dir. Hâkim olan da sadece Allah'tır ve bütün yaratmış olduğu mahlukata karşı ve bütün işlerinde de hakîm olan kendisidir.[13] Hakîm, insana nisbet edildiğinde hikmete malik olma anlamında, orta yolda yürüme, adalet sıfatı ile davranma şeklinde anlaşılmaktadır. Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) hakîme, hikmet kelimesinin hüküm ifadesi ile benzerliğinden ötürü âlim ve hükmünde ilme mâlik olan manasını vermiştir.[14]

Nitekim klasik sözlüklerde de "yargıda bulunmak" manasındaki "hükm" mastarından türeyen hikmet kavramı "mâni olmak ve dayanıklı olmak gibi anlamlarda kullanılmıştır.[15] Hilim manasında da kullanılan hikmet kavramı, iradeye sahip çıkıp

[8] Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ b. Muhammed, *Mu'cemü'l-mekâyîsi'l-lüğa,* (Beyrut: Dârül'l-Ciyl, ts.), "hikmet", 2/91.
[9] Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* (Beyrut: Dâru'l-Sâdr, ts.), "hikmet", 12/140-142. Ayrıca bkz., Hanifi Özcan, "Maturidi'ye Göre Hikmet Terimi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 2/6 (yy. 1988), 42-43.
[10] Ebu'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'an,* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 181.
[11] İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa,* 2/91.
[12] Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât,* (by.: yy., ts.), 91.
[13] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 12/140-142.
[14] Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Sıhah,* (by.: yy., ts.), 5/1902.
[15] İlhan Kutluer, "Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/506.

onu sinirli olma halinden kaynaklı ortaya çıkan kötülükten muhafaza etmek anlamı da taşımaktadır.[16]

Hikmet kavramının lügat anlamları incelendiğinde kavramın esas olarak kişinin yararına olan bilgiyi bilmesi ve bunu uygulamasının ön plana çıktığı söylenebilir.

2.2 Hikmet Kavramının Istılahi Anlamı

Sözlükte yer aldığı şekliyle hikmetin anlamı bilgisizlikten, cahillik ve zulümden engelleyen bilgi, hüküm ve amel olarak olarak özetlendiği takdirde, terim manasının da bu asıl anlamları doğrultusunda yerleştirildiğini görmek mümkün olmaktadır. Hikmet kavramı terimsel açıdan şu anlamlara gelmektedir; Adalet, peygamberlik, ilim[17], Kur'ân'a dair bilgi, Kur'ân, Kur'ân'ı çözümleme gücü, Hz. Peygamberin Sünneti[18], Allah'ın emirlerini uygulamak, Allah'tan korkmak, akla ve anlayış gücüne malik olmak, Allah'ın emrettikleri üzerinde tefekkür etmek[19], yerli yerince konuşmak ve onunla uyumlu davranışta bulunmak, amelin yanısıra bilgiye sahip olmak, akla ve mantığa uygun olan şey, ilham ve vesvese arasını ayırt eden nur, doğru olan yanıtı bulma, eşyanın mahiyetini gerektiği gibi bilmek ve ona uygun amelde bulunmak[20], hak düşüncesinin varlığı kuşatması, ruhların sakinliğe kavuştuğu şey, ledünni bilgi, ve ibret.[21]

Hikmetin bu manalarından anlaşılacağı üzere rastgele olan bilgilere, nefsin arzularının emretmesiyle ortaya çıkan eşyanın ve yaşanan olayların yüzeysel tarafına yönelik duygu boyutundaki bilgilere, dar anlayışlılığın ve bilgisizliğin yansıması mahiyetinde kişisel olarak elde edilen malumatlara hikmet denilemez. Lakin okuma yönünden kendini geliştiren kimselerde hikmetten hiç pay almama durumuna rastlandığı gibi hiç okuma hali olmadığı halde selim bir akla ve kalbe sahip olarak hakîm vasfı ile

[16] Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 249; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kūb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâir zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/491; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min cevâhiri'l-kamûs*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/353.

[17] Ebü'l-Hasen Mukātil b. Süleymân b. Beşîr, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1994), 111; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râdî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 261.

[18] İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-A'yun*, 261.

[19] Fîrûzâbâdî, *Besâir*, 12/487.

[20] Cürcânî, *Ta'rîfât*, 91. Cürcânî bu ilmi, "hikmet-i ilahiyye" şeklinde tanımlamıştır.

[21] Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, 111.

nitelenen kimseler de bulunmaktadır. Hırs, bağnazlık, taklit etme ve şekilcilik de hikmete engeldir. Bu sebeple hikmete malik olma düşüncesinde olanlar zühde düşkün, kanaatkar, ılımlı, geniş ve özgür fikirli, tabi ve makul olmalıdır. Hikmete bilgelik, hakîme bilge adı verilmiştir. [22] Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) hikmeti şöyle tanımlamıştır: "Eşyanın gerçekliğini, insanoğlunun gücünün yettiği ölçüde, var oldukları haliyle araştıran ilimdir."[23] Muhammed H. Yazır da (ö. 1878/1942) hikmeti;

> "ilim ve fıkıh, eşyanın özündeki hakikati anlamak, Allah cc. yasakladığı ve emrettiği şeyleri anlamak, her bir şeyi ölçülü ve düzenli bir şekilde yapmak, iyiye ve güzele meyletmek, insanın takati ölçüsünde Allah'a benzemeye çalışması, Allah'ın rızasını gözetmek, Allah'ın emir ve yasaklarını tefekkür etmek ve bunlara tabi olmak, Allah'a boyun eğmek, doğruya götürmek, ruhların huzura ve esenliğe kavuştuğu son yer, bütün işlere Allah'ı şahit tutmak, din ve getirmiş olduğu düzen, vasıtasız olarak Allah'ın dilediği kuluna verdiği ilim, kişinin kalbine ilham gelmesi için sırrı gizlemek yada bunların herbiri"[24] şeklinde tanımlamıştır.

Cürcânî 'de (ö. 816/1413) hikmeti şöyle tanımlamıştır:

> "Hikmet, laf cambazlığı yani ifrat ile, kalın kafalık yani tefrit arasında yer alan hem ilmi ve hem de akli bir güçtür."[25] Cürcânî hikmeti, iki şekilde değerlendirmiştir. Bunlardan ilki, beyan edilmiş manasında "el-hikmetü'l-mantuk bihâ"dır. İkincisi ise gizlenmiş manasında "el-hikmetü'l-meskut anhâ" yani halkın anlayamayacağı şeylerin gizlendiği ilimlerdir.[26]

el-İsfehânî de (ö. 5/?) hikmeti "Allah'a izafe edildiğinde her bir şeyi bilmek ve onları bir gaye ve nizam üzere yaratmak; insana izafe edildiğinde ise mahlukatı bilmek ve iyilik yapmak"[27] şeklinde tanımlamıştır.

Bütün bu tanımlardan hareketle hikmet kavramının ıstılahi anlamına bakıldığında Rasûlullah'in Sünneti, ilim, peygamberlik, Kur'ân ve Kur'ân'ı kavrama gücü ve adalet gibi özel anlamları yanında lügat anlamında olduğu gibi kişiyi hem bu dünyada hem de ahirette iyiye ve güzelliğe götüren faydalı bilgi ve bunlarla amel edilmesinin vurgulandığı anlaşılmaktadır.

---

[22] Süleyman Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti,* (Ankara: yy., 1989), 11.
[23] Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun,* (İstanbul: yy., 1941), 1/676.
[24] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/915-926.
[25] Cürcânî, *Ta'rîfât*, 91.
[26] Cürcânî, *Ta'rifat*, 91.
[27] Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 249.

2.3 Kur'an da Hikmet Kavramı

İslam dininin kaynağı Kur'ân ve hadislerdir. Bizler dinimizi bu kaynaklardan öğreniriz. Kur'ân ile onun açıklayıcısı olan sünnet birbirleriyle uyum içerisindedir. Fakat bazı ayet ve hadislere bakıldığında aralarında çelişki varmış gibi görünmektedir. Zahirinde olan bu ilişkinin sebebi sünnetin bizlere kadar ulaşmasındaki herhangi bir problemden kaynaklanması ya da ilgili ayet ve hadisi Şârîî'nin maksadına uygun bir şekilde anlaşılamamasından meydana gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerimde hikmet kavramı on dokuz ayette yirmi defa geçmektedir.[28] Ayet-i kerimelerde geçen hikmet kavramı bulunduğu yere göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ayetlerin siyak ve sibakları ile tefsircilerin görüşleri incelenerek hikmet kavramının çeşitli anlamları üzerinde durulacaktır.

2.3.1 Sünnet Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı, ayetlerde peygamberlerin sünneti, Hz. Îsâ'nın sünneti ve Hz. Peygamber'in sünneti anlamında kullanılmıştır. [29] Bu bağlamda sünnet, Peygamberlerin Allah'tan almış oldukları vahyi uygulamaları, dini yaşantıları haline getirmeleri demektir. Aynı zamanda sünnet, vahyin insan hayatına nasıl uygulanacağının Peygamberlerin örnekliğiyle gösterilmesi demektir. Bu durum ayetlerde şu şekilde zikredilmiştir:

وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيّٖنَ لَمَآ اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَآءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗ ۭ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِيْ ۭ قَالُوْٓا اَقْرَرْنَا ۭ قَالَ فَاشْهَدُوْا وَاَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشّٰهِدِيْنَ

> *"Allah peygamberlerden söz almıştı: 'Andolsun ki size kitap ve hikmet verdim. Sonra yanınızda ki kitapları doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz. Bunu kabul edip, bu konuda ki ağır ahdimi üzerinize aldınız mı?' demişti. Onlarda 'Kabul ettik' demişlerdi. Bunun üzerine Allah: 'Şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim' demişti."*[30]

[28] Hakan Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi,* 10/3 (Aralık 2010), 139.
[29] Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 139.
[30] *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/81.

Yukarıda zikredilen ayette buyrulduğu üzere Allah, her bir peygamberinden ahit almıştır. Kendinden sonra gelecek ve bu bağlamda özellikleri de açıklanmış olan peygamberleri tasdik etme ve onlara yardımda bulunma konusunda söz almıştır. Diğer bir ifadeyle Allah cc. peygamberlerin her birinden, peygamberlerin sonuncusu olarak gelecek olan Hz. Peygamber'e iman ve itaat etmelerini ve ona yardımda bulunmalarını istemiş ve bu hususta onlarla ahitleşmiştir. Böylece Allah, kendi peygamberlerinin itaat etme hususunda kendisine söz verdikleri Hz. Peygamber'e inanmalarını ehl-i kitaptan istemiştir. Râzî (ö. 606/1210) ayetteki "kitap" lafzını "indirilen ve okunan şey" anlamında olduğunu "hikmet"inde "Kitapta yer almayan, geniş sorumluluklar yükleyen vahiy"[31] şeklinde açıklamıştır. Bursevî'de (ö. 1137/1725) ayette zikredilen hikmeti, "helal-haram ve cezaların açıklanması"[32] şeklinde açıklamıştır.

Ayeti kerimede Râzî'nin de söylediği gibi peygamberlerin sünneti ifade edilmiştir. Çünkü her bir peygamber Allah'ın kendisine indirmiş olduğu vahyi onunla açıklamış, ümmetine onunla rehberlik yapmıştır. Nitekim Allah'ın göndermiş olduğu vahyin tatbik edilip hayata geçirilmesi için sünnet büyük bir öneme sahiptir.

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰىةَ وَالْاِنْجِيلَۚ

"Allah, ona Kitâb'ı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecektir"[33] buyurmuştur. Bu ayette Allahu Teala'nın Hz. Îsâ'ya okuma-yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncili öğreteceği anlatılmıştır. Yine Hz. Îsâ'nın İsrailoğullarına peygamber olarak gönderileceğini ve Allah'ın kendisine vermiş olduğu bazı mucizelerinden bahsedilmiştir.[34] Taberî (ö. 310/923) ise şunları zikretmiştir: "Hikmet, sünnet manasına gelmektedir. Burada vahyin uygulanmasından kaynaklanan sünnete vurgu yapılmıştır."[35] Ayrıca İbn Atıyye de (ö. 541/1147) bu görüştedir.[36] Müfessirlerden Râzî (ö. 606/1210), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Ebu's-Suûd (ö. 982/1574), Bursevî (ö. 1137/1725) ve Şevkânî (ö.

[31] Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr,* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 8/126-127.
[32] İsmâil Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân,* (İstanbul: Eser Kitapevi, 1389), 2/56.
[33] Âl-i İmrân, 3/48.
[34] Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 140.
[35] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 3/273.
[36] Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfiî Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1/438.

1250/1834) de buradaki hikmetin ilmi talim etmek ve böylece güzel ahlaklı olmak manasında olduğunu savunmuşlardır.[37] İbn Kesîr (ö. 774/1373)'de hikmet kavramını her türlü hayrın hikmet kapsamında olabileceğini ifade ederek anlam yelpazesini daha da geniş tutmuştur.[38]

Bu ayette zikredilen hikmet kavramının Hz. Îsâ'nın sünneti anlamında olması daha doğrudur. Nitekim Taberî ile İbn Atıyye de bu görüştedir. Zira Taberî ve İbn Atıyye diğer müfessirlerin temel kaynağı konumundadır.

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

Bakara sûresi 129. ayeti kerimesinde *"Rabbimiz! İçlerinden onlara senin ayetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek ve onları kötülüklerden temizleyecek bir peygamber gönder. Şüphesiz güçlü, hüküm ve hikmet sahibi olan ancak sensin"*[39] şeklinde buyrulmuştur. Bu ayeti kerimenin siyak ve sibakına baktığımız zaman ayette zikredilen hikmet kavramının Hz. Peygamber'in sünneti olduğu anlaşılacaktır. Bu ayetin öncesinde Hz. İbrahim ve İsmail'den bahsetmekte Hz. İbrahim'e *"Seni insanlara önder yapacağım"* şeklinde buyrulmaktadır. Hz. İbrahim (as), *"soyumdan gelenleri de!"* dediğindeyse *"Verdiğim söz, zalimler için geçerli değildir"*[40] şeklinde buyrulmuş ve böylece İsrailoğullarının Allah'ın seçilmiş halkı oldukları iddiasını reddetmiştir.[41] Yine bu ayetin öncesindeki ayetlerde Hz. İbrahim (as)'ın Allah'tan Kâbe etrafını güvenilir bölge kılmasını, Allah'a ve ahirete inanan kullarına bol rızıklar bağışlamasını niyaz ettiği bildirilmektedir.[42]

Taberî ise burada zikredilen hikmet kavramının sünnet anlamına geldiğini, sünnetin de dini bilip, dinde derinleşmek diğer bir ifadeyle ince anlayış sahibi olmak şeklinde olduğunu ifade etmiştir.[43] Taberî bu konudaki ilgili rivayetleri verdikten sonra

[37] Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 8/57; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/37; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr,* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/341; Muhammed b. Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm,* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/363.
[38] Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî, *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* (Beyrut: Mektebetü'l-Menâr, 1990), 1/320.
[39] el-Bakara, 2/129.
[40] el-Bakara, 2/124.
[41] Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir,* terc. Cahit Koytak – Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2000), 35.
[42] el-Bakara, 2/125-126.
[43] Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 1/607-608.

hikmetle ilgili olarak hikmet ancak Hz. Peygamber'in açıklamasıyla ulaşılabilen Allah'ın hükümlerini bilmektir. Zemahşerî'de (ö. 538/1144) hikmeti, "dinin ve onun ahkamının açıklanmasıdır"[44] şeklinde ifade etmiştir. İbn Atıyye ise ayette yer alan hikmet kavramını "Sünnet olarak açıklamış ve Rasûlullah'ın dini ahkamı beyan etmesidir"[45] demiştir.

Nesefî, İbn Kesîr, Suyûtî, İbnü'l-Cevzî, İbn Cüzeyy ve Kâsımî hikmetin sünnet anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.[46] Nitekim Suyûtî, bu görüşünü "Bana Kur'ân ve onunla birlikte onun gibisi (hikmet) verildi"[47] hadisiyle temellendirmiştir.

Sonuç olarak bu ayette yer alan hikmet kavramına müfessirler farklı anlamlar vermiş olsalar da İmam Şâfiî'nin de söylemiş olduğu gibi kitap kelimesinden sonra hemen peşinden hikmeti verdik denilmesi mufârakât gerektirir. Böylece ayetteki hikmet kelimesinden kastedilenin sünnet olması daha isabetlidir.

وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللهِ وَالْحِكْمَةِ إِنَّ اللهَ كَانَ لَطِيفاً خَبِيراً

"Siz evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti hatırlayın. Şüphesiz ki Allah, her gizliliği bilir, her şeyden haberdardır"[48] ayeti kerimesinde aynı durum söz konusudur. Bu ayeti kerimede de hikmet ile Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisleri ifade edilmiştir. Taberî, İbn Kesîr, İbnü'l-Cevzî, Nesefî, Râzî, İbn Atıyye, Suyûtî, Şevkânî, Merâğî, Kurtubî, Elmalılı, İbn Cüzeyy ve Kâsımî'de bu görüştedirler.[49]

---

[44] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tenzîl,* (by.: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/312.
[45] İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1/212.
[46] Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî,* (İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.), 1/75; İbn Kesîr, *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/161; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l- Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr,* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993), 1/335; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr,* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 1/146; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gırnâtî, *Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl,* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983), 1/61; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım, *Mehâsinü't-Te'vîl,* (by.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 2/309-310.
[47] Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Kitâbü'l-Merâsîl", 530.
[48] el-Ahzâb, 33/34.
[49] Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 10/299; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 4/385; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 25/210; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân,* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 7/119; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 6/383; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, 3/303; İbn Cüzeyy, *Teshîl*, 3/138; İbn Kesîr, *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3/454; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 6/607; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/282; Kâsımî, *Mehâsin*, 13/4858; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6/3893; Ahmed Mustafa Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî,* (by: Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962), 22/5.

Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzerine sözü edilen hikmet kavramı Hz. Peygamber'in sünneti ve hadisleri anlamında kullanılmıştır.

2.3.2 Nübüvvet Anlamında Kullanılması

Kur'ân da hikmet ile ilgili yer alan ayetlerden bazıları da nübüvvet anlamında zikredilmiştir. Nübüvvet, Peygamberlik görevidir. Allah'ın emir ve yasaklarını, hükümlerini peygamberlerine bildirmesi demektir. Risâlet kavramı da nübüvvetle eş anlamlıdır. Nitekim Bakara suresinde şöyle buyrulmuştur:

فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللهِۙ وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوتَ وَاٰتٰيهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُۗ وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ

> *"Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Dâvûd, Câlût'u öldürdü. Allah, Dâvûd'a hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediği bilgileri öğretti. Eğer Allah'ın insanları birbiriyle savması olmasaydı, yeryüzünün düzeni bozulurdu. Fakat Allah bütün âlemlere ikram sahibidir."*[50]

Âlimlerin çoğunluğuna göre bu ayette zikredilen hikmet kavramı ile nübüvvet kastedilmiştir. Ebu's-Suûd, ayette zikredilen hikmetin nübüvvet olduğunu ifade etmiş ve sonra da Allah'ın Hz. Dâvûd (as)'a hikmet (peygamberlik) ve hükümdarlık (devlet başkanlığı) verdiği açıklanmıştır. Hz. Dâvûd (as)'ın bu iki güce sahip olduğunu daha öncede Benî İsrâilden hiç kimseye böyle bir nimet verilmediği zikredilmiştir.[51] Râzî de ayette geçen hikmet kavramını nübüvvet olarak açıklamış ve "hikmet, her şeyi yerli yerine koymak en güzel şekilde koymak demektir ki bu da ancak nübüvvetle olur"[52] demiştir. Yine Taberî, İbn Âşûr, Nesefî, Suyûtî, Beydâvî, İbn Kesîr, Bikâî, Kurtubî, Zemahşerî, Elmalılı ve Bursevî gibi müfessirler de ayette geçen hikmet kavramının nübüvvet anlamında olduğunu ifade etmişlerdir.[53]

---

[50] el-Bakara, 2/251.
[51] Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, 1/284.
[52] Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 6/202.
[53] Taberî, *et-Tefsîru't-Taberî*, 2/645; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/382; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2/168; Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* (Beyrut: Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1968), 1/131; Nesefî, *et-Tefsîru'n-Nesefî*, 1/126; İbn Kesîr, *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1/266; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbâvî el-Bikâî, *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver,* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, 1992), 3/263; Suyûtî, *ed-Durru'lMensûr*, 1/763; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 1/391; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/836; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: Dâru Sahnûn, ts.), 2/500.

Nitekim Hz. Dâvûd (as), Câlût ile yapmış olduğu savaşı kazanmıştır. Böylece Allah, Hz. Dâvûd (as)'a hükümdarlık, peygamberlik gibi nimetleri bu zaferinden sonra vermiştir. Bu tarihi verilerden hareketle de ayette geçen hikmet kavramının nübüvvet anlamında olduğunu ifade edebiliriz.

اَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلٰى مَا اٰتٰيهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهٖۚ فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنَاهُمْ مُلْكاً عَظِيماً

"Yoksa Allah'ın nimetinden insanlara verdiği şeyi mi kıskanıyorlar? Oysa biz İbrahim ailesine de kitab ve hikmet vermiş, onlara büyük bir hükümranlık bahşetmiştik"[54] ayeti de bu bağlamda nübüvvet anlamında kullanılmıştır.

Bu ayetlerde de hikmet kavramı nübüvvet yani peygamberlik anlamında kullanılmıştır.

2.3.3 İlim-Amel Anlamında Kullanılması

İlim ve amel, kişinin bildiğiyle amel etmesi övülen ve yapılması istenilen nihai gayedir. Kur'ân'da bilenler övülmüş ve bilgiyi öğrenmeye teşvik edilmiştir.[55] Bilgi de ancak amele geçtiğinde değer kazanmaktadır. Bu bağlamda hikmet kavramı Kur'ân'da ilim-amel anlamında da kullanılmıştır. Nitekim İsrâ suresinde şu şekilde buyrulmuştur:

ذٰلِكَ مِمَّا اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِۜ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَتُلْقٰى فِي جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً

"İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Sakın Allah'la beraber başka bir ilah edinip tapma. Yoksa kınanmış ve rahmetten kovulmuş olarak cehenneme atılırsın."[56] Ayetin siyak ve sibakına bakıldığında Allah'a kulluk etmek, O'na ortak koşmamak, anne-babaya iyi davranmak, yoksulu gözetip kollamak, yolda kalmışa yardım etmek gibi bazı öğütlerin zikredildiği görülmektedir. Bütün bu öğütler yukarıda zikrettiğimiz ayette hikmet kapsamında değerlendirilmiştir. Burada bahsi geçen hikmet kavramının, "Allah'ın emrettiği güzel fiiller" anlamında olması imkan

[54] en-Nisâ, 4/54.
[55] ez-Zümer, 39/9.
[56] el-İsrâ, 17/39.

dahilindedir. Çünkü öncesinde yer alan ayetlerde Allah'ın yasakladığı ve emrettiği bazı fiiller yer almaktadır.[57]

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاۚءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراًۗ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّا أُوْلُوا الْأَلْبَابِ

"Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona birçok hayır verilmiş olur. Bundan ancak aklı başında olanlar ibret alır"[58] mealindeki ayette ise hikmet, ilim öğrenmek ve onu hayata uygulamak anlamındadır.[59] Yine ayetin siyak ve sibakına baktığımızda surenin 261. ayetinden itibaren, Allah yolunda mallarını harcayanların durumları, bu yapmış oldukları iyiliklerinin karşılığı, 268. ayette ise şeytanın insana bazı vesveseler vererek fakirlikten korkutması, cimriliği fısıldaması, Allah yolunda iyilik yapmaktan men etmesi ve bunlara karşılık Allah'ın bağışlama ve lütuf vaat etmesi anlatılmaktadır. 269. ayette ise tüm bunlar zikredildikten sonra kime Allah tarafından kendilerine hikmet verilmişse bu kimselere, büyük bir servet ve hayır verileceği vurgulanmıştır.[60]

İbn Abbâs da (ö. 68/687-88) ayette geçen hikmet kavramını "sözde ve uygulamada tutarlı olmak" şeklinde ifade etmiştir.[61] Zemahşerî, Râzî, Beydâvî, Bikâî ve Kâsımî gibi müfessirlerde ayette zikredilen "Allah'ın hikmeti vermesi" ifadesini "ilmi bellemek ve onu hayata geçirme konusunda Allah'ın inayeti" anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.[62]

Ayetlerdeki hikmet kavramından anlaşılması gereken Kur'ân ilimlerini iyice bilmek, bunlara vakıf olmak ve ince bir anlayış sahibi olmak, bunlarla birlikte dini konularda da aklını kullanabilmek ve din konusunda bilgiye sahip olup bu bilgisini yaşayabilmek olarak açıklamak mümkündür.

[57] Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 150.
[58] el-Bakara, 2/269.
[59] Uğur, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", 150.
[60] Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/914.
[61] Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî, *Tefsîru İbn Abbâs*, thk. Râşid Abdülmün'îm er-Racâl, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1991), 119.
[62] Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/396; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 7/71-73; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/140; Bikâî, *Nazmü'd-Dürer*, 4/95; Kâsımî, *Mehâsin*, 3/658.

2.3.4 Kesin Delil Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı, Kur'ân'da her şeyi en güzel şekilde yapmak, doğru ve isabetli olmak ve kesin delil anlamında da kullanılmıştır. Bu bağlamda şu şekilde zikredilmiştir:

اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

"Ey Muhammed! Sen hikmetle, güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et! Şüphesiz ki Rabbin, kendi yolundan sapanları daha iyi bilir. O, doğru yolda olanları da en iyi şekilde bilir"[63] şeklinde buyrulmuştur. Müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre ayette zikredilen hikmet kavramı hakkı, doğruyu açıklayan ve şüpheleri ortadan kaldıran hatadan uzak, doğru söz veya kesin delil olarak beyan etmişlerdir.[64]

Bunun dışında Lokmân suresinde;

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ

"Andolsun biz Lokmân'a: Allah'a şükret, diyerek hikmet verdik. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur"[65] ayeti kerimesi, En'âm suresinde;

اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُلَاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْماً لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ

"İşte onlar, kendilerine kitap, hikmet ve peygamberlik verdiğimiz kimselerdir"[66] ayeti kerimesi ve Enbiyâ suresinde;

فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمٰنَ وَكُلاًّ اٰتَيْنَا حُكْماً وَعِلْماً وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ

[63] en-Nahl, 16/125.
[64] Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/435; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, 3/432; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/574; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, 2/304; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/203; Kâsımî, *Mehâsin*, 10/3877; İbn Âşûr, *Tahrîr*, 14/326-327; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 20/138; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 5/97.
[65] Lokmân, 31/12.
[66] el-En'âm, 6/89.

"Biz onların her birine (Dâvûd ve Süleymân (as)'a) hükümdarlık ve peygamberlik verdik"[67] ayeti kerimelerinde hikmet kavramı fehm, ilim ve peygamberlik anlamların da kullanılmıştır.[68]

Bu ayetlerde de hikmet kavramı kesin delil, ilim, fehim, peygamberlik ve hükümranlık anlamlarında kullanılmıştır.

Bunlarla birlikte İsrâ suresinde bazı emir ve yasaklar hikmet olarak tanımlanmış ve zikredilmiştir. Bu emir ve yasaklar da şunlardır:

> *"Allah ile beraber başka tanrı edinme!"*[69], *"Rabbin kendisinden başkasına kulluk etmeyin diye hükmetti"*[70], *"Ana-babaya ihsanla iyi muamele edin, onlara öf bile deme, onları azarlama, onlara güzel söz söyle"*[71], *"Onlara acıyarak merhametle tevazu kanadını indir, Ey Rabbim… kendilerine merhamet et de"*[72], *"Hısım-akrabaya hakkını ver, yoksula, yolda kalmışa hakkını ver, malını saçıp savurma"*[73], *"Şayet Rabbinden umduğun rahmeti arayarak onlardan sarf-ı nazar edersen, (onlara imkansızlık dolayısıyla yardım edemiyorsan) kendilerine yumuşak söz söyle"*[74], *"Elini boynuna bağlı olarak asma, onu büsbütün de saçıp savurma, yoksa pişman bir vaziyette oturup kalırsın"*[75], *"Evlatlarınızı fakirlik korkusuyla öldürmeyin"*[76], *"Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, şüphesiz bir hayasızlıktır, kötü bir yoldur"*[77], *"Allah'ın haram kıldığı bir cana, haklı bir sebep olmadıkça kıymayın"*[78], *"Kim mazlum olarak öldürülürse, biz onun velisine bir yetki veririz"*[79], *"O da öldürme de aşırı gitmesin"*[80], *"Ahdi yerine getirin, sözlerinizde durun"*[81], *"Ölçtüğünüz vakit ölçüyü tam yapın"*[82], *"Doğru terazi ile tartın"*[83], *"Senin için, hakkında bir bilgi olmayan şeyin ardına düşme"*[84]ve *"Yeryüzünde kibirlenip böbürlenerek yürüme"*[85] ayetleridir.

İşte bu ayetlerde Allah (cc), emir ve yasaklarını buyurmuş, yapılması ve yapılmaması gereken fiil ve davranışları beyan etmiş hemen peşinden de "İşte bunlar, Rabbinin sana

---

[67] el-Enbiyâ, 21/79.
[68] İbrahim Memiş, "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'an-Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığı Altında Bir Analiz", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası,* cy./10 (Eylül 2008), 282.
[69] el-İsrâ, 17/22.
[70] el-İsrâ, 17/23.
[71] el-İsrâ, 17/23.
[72] el-İsrâ, 17/24.
[73] el-İsrâ, 17/26.
[74] el-İsrâ, 17/28.
[75] el-İsrâ, 17/29.
[76] el-İsrâ, 17/31.
[77] el-İsrâ, 17/33.
[78] el-İsrâ, 17/33.
[79] el-İsrâ, 17/33.
[80] el-İsrâ, 17/33.
[81] el-İsrâ, 17/34.
[82] el-İsrâ, 17/35.
[83] el-İsrâ, 17/35.
[84] el-İsrâ, 17/35.
[85] el-İsrâ, 17/35.

vahyettiği hikmetlerdendir" buyurarak hikmet kapsamına giren emir ve yasakları açıklamıştır.

Hikmet kavramı, Kur'ân'da on dokuz ayette yirmi defa kullanılmıştır.[86] Kavram, aynı anlamdan ziyade, bulunmuş olduğu ayete göre faklı anlamlarda kullanılmıştır. En genel ifadeyle hikmet kavramı ayetlerde sünnet, o da kendi arasında peygamberlerin sünneti, Hz. Îsâ'nın sünneti ve Hz. Peygamber'in sünneti gibi farklı anlamlarda kullanılmıştır. Yine diğer ayetlerde hikmet kavramı, nübüvvet, ilim-amel ve bunları tatbik etmek ve kesin delil anlamlarında kullanılmıştır.

Sonuç olarak hikmet kavramının lügat ve ıstılah anlamlarına yakın olarak insanın faydasına olan bilgiyle amel etmesi yönüne dikkat çekilmiştir. Aynı şekilde insanı iyiye ve güzele götürecek olan emir ve yasaklarla birlikte Allah ve Rasûlü'nün tasvip ettiği yaşam tarzı ve takip edilecek olan sünnete vurgu yapılmıştır.

2.4 Hadislerde Hikmet Kavramı

Hikmet kavramı, tek bir anlamda kullanılmamış bulundukları yerlere göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Çünkü hikmet kavramı sığ bir manaya sahip olan bir kavram olmayıp birçok manayı kendi içerisinde barındıran kuşatıcı bir kavramdır.

Hikmet kavramı hadislerde kavramın müştaklarıyla birlikte farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu hadisler içerisinde merfû' hadisler yanında, kudsî, mevkûf ve maktû' hadisler de bulunmaktadır.

Tablo 2.1 Kütüb-i tisa'da müştaklarıyla birlikte hikmetle ilgili hadislerin dağılımı

	Kudsî	Merfû'	Mevkûf	Maktû'	Toplam
Buhârî	-	6	2	1	9
Müslim	-	5	-	1	6
Ebû Dâvûd	-	1	1	-	2
Tirmizî	-	9	-	-	9
İbn Mâce	-	7	-	-	7
Nesâî	-	1	-	-	1
İmam Mâlik					1
Ahmed b. Hanbel	-	9	-	1	10
Dârimî	1	4	1	13	19
					64

[86] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 5.

Buhârî'de mükerrer olmaksızın 9 tane hikmetle ilgili hadis vardır. Bunlardan 6'sı merfû', 2'si mevkûf, 1'i de maktû'dur. Buhârî, özel olarak açtığı bâb başlığında Hz. Peygamber'in hikmet sahibi bir kimsenin bu vasfı ile hareket edip, bu öğrenmiş olduğu hikmeti de başka kimselere öğrettiğinde bu hareketinden dolayı bu kimseyi övdüğüne de dikkat çekmiştir.[87] Müslim'de hikmet ile ilgili 6 hadis yer almaktadır. Bunların 5 tanesi merfû', 1 tanesi de maktû'dur. Hikmet ile ilgili Tirmizî'de 9 hadis vardır. Bunların da her biri merfû' hadistir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde konuyla ilgili 2 hadis bulunmaktadır. Bunlardan 1 tanesi merfû',1 tanesi de mevkûf hadistir. İbn Mâce ise kitabına hikmetle ilgili 7 hadis almıştır. Bu hadislerin hepsi de merfû' niteliklidir. Nesâî'de de 1 tane merfû' hadis bulunmaktadır. İmam Mâlik'te 1 hadis yer almaktadır. Konuyla ilgili olarak Dârimî'de 19 tane hadis yer almakta olup bu hadislerden 1 tanesi kudsî hadis, 4'ü merfû', 1'i mevkuf, 13'üde maktû' hadistir. Ahmed b. Hanbel'de de tekrarsız 10 tane hadisi şerif yer almaktadır. Bunlardan 9'u merfû', 1 tanesi de maktû'dur.[88]

Sonuç olarak Kütüb-i tis'a'da hikmet ile alakalı 64 hadis yer almaktadır. Kütüb-i tis'a haricindeki hadis kitaplarında da bu kavramla ilgili hadisler mevcuttur. Araştırmamızın çerçevesi gereği ele alınan kaynaklarda hikmet kavramı genel olarak şu anlamlarda kullanılmıştır.

2.4.1 Faydalı İlim Anlamında Kullanılması

İlim, insanlara yol gösteren onları iyiye ve güzele götüren bilgidir. Allah (c.c.) Kur'ân'da bilenlerle bilmeyenleri ayırmış, bilgi sahibi olmayı övmüştür.[89] Hz. Peygamberde ilim nerede olursa olsun müminin onu alıp istifade etmesini ve insanlığın hizmetine sunmasını teşvik etmiştir. Bu manada hadislerde hikmet şu şekilde zikredilmiştir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ الْوَلِيدِ الْكِنْدِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ نُمَيْرٍ، عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْفَضْلِ، عَنْ سَعِيدٍ الْمَقْبُرِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ : " الْكَلِمَةُ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ فَحَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا "، قَالَ أَبُو عِيسَى:

[87] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İ'tisâm", 13.
[88] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 11.
[89] ez-Zümer, 39/9.

هَذَا حَدِيثٌ غَرِيبٌ، لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ، وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ الْفَضْلِ الْمَدَنِيُّ الْمَخْزُومِيُّ يُضَعَّفُ فِي الْحَدِيثِ مِنْ قِبَلِ حِفْظِهِ

…Ebû Hureyre'den (ö. 58/677) nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Hikmetli söz (faydalı ilim, kişinin yararına olan bilgi) mü'minin kaybetmiş olduğu yitik malıdır, böylece onu nerede bulursa bulsun almaya daha layık ve hak sahibidir."[90]

> "Bu hadisi muhtelif lafızlarla Tirmizî, İbn Mâce, Ukaylî, Askerî, Beyhakî, İbnü'l-Cevzî, Kudâî Ebû Hureyre'den, Askerî ayrıca Enes'ten, İbn Asâkir, Hasen b. Süfyân, Ebû Nuaym, İbn Lâl ve Deylemî Hz. Ali'den, Deylemî ayrıca İbn Abbâs ve İbn Ömer'den rivayet etmişlerdir. Kudâî Zeyd b. Eslem'den, Beyhâkî aynı mealde tâbiûndan İkrime, Saîd b. Ebî Bürde ve Abdullah b. Ubeyd'den nakillerde bulunmuştur. Aynı şekilde Hasan-ı Basrî ve Süfyânü's-Sevrî de benzer sözler söylemiştir. Bu sebeple hadis merfû', mevkûf, maktû' ve mürsel olarak rivayet edilmiştir. Dolayısıyla rivayetlerin sahibine aidiyeti hususunda birlik yoktur."[91]

Hadisin değerlendirilip yorumlanmasına bakıldığında hadisteki hikmet kavramı faydalı ilim anlamında kullanılmıştır. Buradaki faydalı ilim ile öğüt ve iyiliğe davet teşvik edilmiştir. Nitekim faydalı ilim kendisinde insanların istifade ettiği faydalı bir nimettir. Böyle bir ilim İslam tarafından kesin bir şekilde yasaklanmadığı takdirde onu kendi kültür ve mirasına ve İslam'ın ruhuna uygun bir şekilde alıp kullanması ve insanlığın yararına sunması da bir nimettir.

Sonuç olarak okuduğumuz, işittiğimiz, gördüğümüz, algıladığımız şeyler İslam'ın ruhuna aykırı değilse insanların fayda ve yararına sunulması caiz olup sadaka-i câriye sevabı da kazandıracaktır.[92]

Bu konuda gelen diğer bir hadis ise İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) rivayet edilmiştir.

حَدَّثَنِي، عَنْ مَالِك، أَنَّهُ بَلَغَهُ: أَنَّ لُقْمَانَ الْحَكِيمَ أَوْصَى ابْنَهُ، فَقَالَ: يَا بُنَيَّ جَالِسِ الْعُلَمَاءَ وَزَاحِمْهُمْ بِرُكْبَتَيْكَ، فَإِنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْقُلُوبَ بِنُورِ الْحِكْمَةِ، كَمَا يُحْيِي اللَّهُ الْأَرْضَ الْمَيْتَةَ بِوَابِلِ السَّمَاءِ

[90] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "İlim", 19; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen,* (Kahire: y.y., ts.), "Zühd", 17.
[91] Mehmet Özşenel, "Hikmet Hadîsi Üzerine Bir İnceleme", *Dîvan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* cy./2 (Haziran 1996), 201-206.
[92] Bkz. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Vasiyyet", 14; Ebû Dâvûd, "Vasâyâ", 14; Tirmizî, "Ahkâm", 36.

Mâlik b. Enes'in "ennehû beleğahû" şeklinde rivayet ettiği hadise göre Lokmân Hakîm çocuğuna vasiyyet etmiş ve şöyle demişti: "Yavrum! Âlimlerle otur, onların dizlerinin dibinden ayrılma. Şüphesiz Allah, yeri göğün yağmuru ile dirilttiği gibi kalpleri de hikmetin nuru ile diriltir."[93] Nitekim insan, sadece bedenden müteşekkil bir varlık değildir. Maddi ihtiyaçları olduğu gibi manevi ihtiyaçları da vardır. Manevi ihtiyaçlarını giderebilmek ve kalbini doyuma ulaştırması için faydalı ilme (hikmete) ihtiyacı vardır. Bu bağlamda rivayet edilen bir hadiste kişinin öğreten, öğrenen dinleyen ya da bunları seven olmasının teşvik edilmesi bunu desteklemektedir.[94]

Diğer bir hadis şu şekildedir:

أَخْبَرَنَا يُوسُفُ بْنُ مُوسَى، أَخْبَرَنَا أَبُو عَامِرٍ، أَنْبَأَنَا قُرَّةُ بْنُ خَالِدٍ، عَنْ عَوْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ: " نِعْمَ الْمَجْلِسُ مَجْلِسٌ تُنْشَرُ فِيهِ الْحِكْمَةُ، وَتُرْجَى فِيهِ الرَّحْمَةُ

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) şöyle buyurmuştur: "İçerisinde hikmetin yayıldığı ve rahmetin umulduğu meclis ne güzel meclistir."[95] İnsan ferdi bir varlık olduğu gibi aynı zaman da sosyal bir varlıktır. İnsan zaman zaman yalnız kalsa da çoğunlukla başka insanlarla birliktedir. İşte insanlar bir araya geldiklerinde konuşmaları onların dünyada ve ahirette yararlarına olacak olan faydalı bir bilgiye dayanıyorsa bu meclis övülen bir meclistir. Lakin kötülük ve zulüm için bir araya gelinmiş bir meclis ise buğzedilen bir meclistir. Nitekim Kur'ân'da bu durumla ilgili olarak Allah cc. şöyle buyurmuştur: "*Bir sadaka vermeyi ya da iyilik yapmayı yahut insanların arasını düzeltmeyi emredenleri hariç onların aralarındaki gizli konuşmaların çoğunda hiçbir hayır yoktur. Kim bunları sırf Allah'ın rızasını kazanmak için yaparsa biz ona büyük bir mükâfât vereceğiz.*"[96]

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، عَنْ خَالِدٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: ضَمَّنِي النَّبِيُّ إِلَى صَدْرِهِ، وَقَالَ: " اللَّهُمَّ عَلِّمْهُ الْحِكْمَةَ ". حَدَّثَنَا أَبُو مَعْمَرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَارِثِ، وَقَالَ: " عَلِّمْهُ الْكِتَابَ "، حَدَّثَنَا مُوسَى، حَدَّثَنَا وُهَيْبٌ، عَنْ خَالِدٍ مِثْلَهُ

[93] Malik b. Enes, "İlim", 1.
[94] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Fazl ed-Dârimî es-Semerkandî, *es-Sünen,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Mukaddime", 26.
[95] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, es-*Sünen,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 28.
[96] en-Nisâ, 4/114.

Abdullah b. Abbâs'tan (ö. 68/687-88) rivayetle o şöyle dedi: "Peygamber (s.a.v.) beni göğsüne bastı ve dedi ki: "Ey Allah'ım, ona hikmeti öğret"[97] Başka rivayette ise Rasûlullah (s.a.v.): "Ona Kitab'ı öğret" diye dua etti demiştir.[98] Bir başka rivayette İbn Abbas, Hz. Peygamberden şöyle nakletmiştir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ، قَالَ: حَدَّثَنَا وَرْقَاءُ، عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي يَزِيدَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، " أَنَّ النَّبِيَّ دَخَلَ الْخَلَاءَ، فَوَضَعْتُ لَهُ وَضُوءًا، قَالَ: مَنْ وَضَعَ هَذَا؟ فَأُخْبِرَ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ "

"Nebî (s.a.v.) tuvalete girdi. Bende abdest alması için su koydum. Rasûlullah (s.a.v.) Bunu kim koydu? diye sordu. Kendisine haber verildi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: "Ey Allahım! Onu dinde ince anlayış sahibi eyle."[99]

Hz. Peygamber, ümmetini sürekli olarak gözetip kollamış, onları salih amel işlemeye, ihlaslı olmaya davet etmiştir. Ashabından bazılarına da özel olarak duada bulunmuş ve onların dinde anlayış sahibi olmasını Allah'tan niyaz etmiştir. Bu duada hikmetten maksat dini bilgidir. Dini anlamada ince anlayış sahibi olmak, dinin murad etmiş olduğu manaları anlamak ve bunları yaşamaktır.

Bu hadislerde hikmet kavramı insanın yararına olan, onu iyiliğe ve güzelliğe götüren faydalı ilim anlamında kullanılmıştır. Faydalı ilim de kişiyi yaşamaya onunla amel etmeye götürür. Nitekim Hz. Peygamber bu konuda "fayda vermeyen ilimden Allah'a sığınırım"[100] buyurarak ilimle amel edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

2.4.2 Güzel Söz Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı bazı hadislerde güzel söz anlamında kullanılmıştır. Güzel söz, bu bağlamda insanların yararına olan, onları iyiye ve güzele sevk eden bilgi manasına gelmektedir. Güzel söz, kişiyi sadece bu dünyada değil ahirette de kazandıran faydalı bir bilgidir. Hadislerde şu şekilde zikredilmiştir:

[97] Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 27; Tirmizî, "Menâkıb", 43; İbn Mâce, "Mukaddime", 11.
[98] Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 27.
[99] Buhârî, "Vudû'", 10; Detaylı bilgi için bakınız. Sayılgan, *'Allah'ım Ona Kitabı ve Hikmeti Öğret' Hadisi Çerçevesinde Abdullah b. Abbas'ın Hadis İlmindeki Yeri*, 75-81.
[100] Müslim, "Zikir", 73.

أَخْبَرَنَا يَعْلَى، حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ هُوَ ابْنُ إِسْحَاق، عَنْ مُوسَى بْنِ يَسَارٍ عَمِّهِ، قَالَ: بَلَغَنِي أَنَّ سَلْمَانَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، كَتَبَ إِلَى أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: " إِنَّ الْعِلْمَ كَالْيَنَابِيعِ يَغْشَاهُنَّ النَّاسُ، فَيَخْتَلِجُهُ هَذَا وَهَذَا، فَيَنْفَعُ اللَّهُ بِهِ غَيْرَ وَاحِدٍ، وَإِنَّ حِكْمَةً لَا يُتَكَلَّمُ بِهَا كَجَسَدٍ لَا رُوحَ فِيهِ، وَإِنَّ عِلْمًا لَا يُخْرَجُ كَكَنْزٍ لَا يُنْفَقُ مِنْهُ، وَإِنَّمَا مَثَلُ الْعَالِمِ كَمَثَلِ رَجُلٍ حَمَلَ سِرَاجًا فِي طَرِيقٍ مُظْلِمٍ يَسْتَضِيءُ بِهِ مَنْ مَرَّ بِهِ، وَكُلٌّ يَدْعُو لَهُ بِالْخَيْرِ

Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Ebu'd-Derdâ'ya (ö. 32/652) yazmış olduğu bir mektupta hikmet kavramına şöyle vurgu yapmıştır:

> "Şüphe yok ki ilim, insanların başlarına üşüştükleri su kaynakları gibidir. Onu bu, şu alır. Böylece Allah onunla birçok kimseyi yararlandırır. Söylenmeyen hikmetli (söz) de içerisinde ruh olmayan bir cesed gibidir. Gün yüzüne çıkarılmayan ilimde kendisinden (Allah rızası için) harcama yapılmayan bir hazine gibidir. Âlimin misali de karanlık bir yolda kendisine rastlayanların aydınlandığı ve herkesin de ona hayır duada bulunduğu lamba taşıyan bir adam gibidir."[101]

Bu hadis kaynağı açısından mevkuftur. Hadiste hikmetin önemi ortaya konulmuştur. Söylenmeyen hikmetli söz, diğer bir ifadeyle insanlara faydalı olacak olan sözün söylenmemesi, içerisinde ruh olmayan bir cesede benzetilmiştir. Yine hikmet sahibi olan ve insanlara faydalı bilgileri öğreten kimselerin durumu da veciz bir şekilde övülmüştür.

İslam, insanlığa yararlı olan bilgiye önem vermiş ve öğretilmesini teşvik etmiştir. Hz. Peygamber, kişiyi öldükten sonra üç amelinin sevap kazandırmaya devam edeceğini söylemiştir. Bunlardan birisi toplum hizmetinde kullanılan yol, köprü, çeşme, okul vb. yapıların tamamını kapsayan sadaka-i câriyedir. İkincisi, hayırlı bir evlat, üçüncüsü de insanların faydasına olan geride bıraktığı ilimdir.

أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يَزِيدَ، حَدَّثَنَا حَيْوَةُ، أَخْبَرَنَا شُرَحْبِيلُ بْنُ شَرِيكٍ، أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْحُبُلِيَّ، يَقُولُ: " لَيْسَ هَدِيَّةٌ أَفْضَلَ مِنْ كَلِمَةِ حِكْمَةٍ، تُهْدِيهَا لِأَخِيكَ

Tâbiûn alimlerinden Ebû Abdirrahman el-Hubulî (ö. 100/718) şöyle söylemiştir: "Hikmetli bir sözden başka kardeşine hediye edebileceğin daha iyi hiçbir hediye yoktur."[102]

[101] Dârimî, "Mukaddime", 46.
[102] Dârimî, "Mukaddime", 32.

Maktû' olan hadiste bir kimsenin din kardeşine verebileceği en büyük hediyenin hikmetli söz olduğu ifade edilmiştir. Nitekim hikmetli söz, kişinin sadece bu dünyasını kurtarmayı değil bunun yanında ahiretini de kurtarmayı gaye edinir. Kendisine hikmetli söz söylenilen kimse bunu idrak edip anlarsa ve bununla amel ederse dünya ve ahiretini kurtarmış olur.

حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، حَدَّثَنَا الْحَكَمُ بْنُ هِشَامٍ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ، عَنْ أَبِي فَرْوَةَ، عَنْ أَبِي خَلَّادٍ، وَكَانَتْ لَهُ صُحْبَةٌ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: " إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ أُعْطِيَ زُهْدًا فِي الدُّنْيَا، وَقِلَّةَ مَنْطِقٍ، فَاقْتَرِبُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقِي الْحِكْمَةَ

Sahabi olan Ebû Hallâd'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Sizler kendisine zühd ve az konuşma özelliği verilen bir adam gördüğünüz vakit ona yaklaşın. Çünkü o kişi, hikmetli söz söyler (veya kalbine hikmet ilham edilir".[103]

Hz. Peygamber, bu hadiste müslümanların örnek alması gereken şahsiyetlerin özelliklerini anlatmıştır. Bu kimselerin dünya hayatına meyletmediklerini, bilakis ahiret hayatına daha fazla önem verdiklerini vurgulamıştır. Hadisin sonunda da bu kimselerin örnek alınması gerektiğini, onların hikmetli söz yani güzel söz (faydalı ilim) söylediklerini veya kalplerine hikmetin ilham olduğunu ifade etmiştir.

Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere hikmet kavramı güzel söz anlamında kullanılmıştır. Güzel sözün içeriğine bakıldığında da insanları iyiliğe götüren, kötülükten uzaklaştıran faydalı ilim olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.3 Kur'ân Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı bazı hadislerde de Kur'ân anlamında kullanılmıştır. Nitekim Kur'ân, iyiliğin, güzelliğin doğru bilginin kaynağı olan ve tamamıyla hikmet dolu bir kitaptır. Hakîm olan Allah'ın kelamıdır. Bu bağlamda hadislerde şu şekilde zikredilmiştir:

[103] İbn Mâce, "Zühd", 1.

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، حَدَّثَنَا رَوْحٌ، حَدَّثَنَا شُعْبَةُ، عَنْ سُلَيْمَانَ، سَمِعْتُ ذَكْوَانَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: " لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: رَجُلٌ عَلَّمَهُ اللَّهُ الْقُرْآنَ فَهُوَ يَتْلُوهُ آنَاءَ اللَّيْلِ وَآنَاءَ النَّهَارِ، فَسَمِعَهُ جَارٌ لَهُ، فَقَالَ: لَيْتَنِي أُوتِيتُ مِثْلَ مَا أُوتِيَ فُلَانٌ فَعَمِلْتُ مِثْلَ مَا يَعْمَلُ، وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَهُوَ يُهْلِكُهُ فِي الْحَقِّ، فَقَالَ رَجُلٌ: لَيْتَنِي أُوتِيتُ مِثْلَ مَا أُوتِيَ فُلَانٌ فَعَمِلْتُ مِثْلَ مَا يَعْمَلُ

Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) (ö. 32/652-53) rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ancak iki kişiye gıbta edilir: Allah tarafından kendisine mal verilip de hak yolunda o malı helak etmeye musallat kılınan kimse ile Allah tarafından kendisine hikmet verilip de onunla hükmeden ve onu başkalarına öğreten kimse."[104]

Hz. Peygamber, hadiste gıbta edilen iki kişiyi anlatmaktadır. Nitekim bunlardan birisi Allah'ın verdiği malı yine Allah yolunda harcayan kimse, diğeri de Allah'ın kendisine verdiği hikmeti (Kur'an'ı, faydalı ilmi, adaletli hükmü) yine Allah yolunda kullanan ve onu başkalarına öğreten kimsedir. İlim, irfan, güzel söz söyleme, salih amel, adaletle hükmetme herkes tarafından övülen hikmetli hasletler iken çirkin söz söyleme, cehalet, sefihlik, zulüm, cimrilik ve israf gibi davranışlar ise her zaman yerilmiştir.

حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُحَمَّدٍ، حَدَّثَنَا رِفْدَةُ الْغَسَّانِيُّ، حَدَّثَنَا ثَابِتُ بْنُ عَجْلَانَ الْأَنْصَارِيُّ، قَالَ: كَانَ يُقَالُ: " إِنَّ اللَّهَ لَيُرِيدُ الْعَذَابَ بِأَهْلِ الْأَرْضِ، فَإِذَا سَمِعَ تَعْلِيمَ الصِّبْيَانِ الْحِكْمَةَ، صَرَفَ ذَلِكَ عَنْهُمْ ". قَالَ مَرْوَانُ: يَعْنِي بِالْحِكْمَةِ: الْقُرْآنَ

Tâbiûndan Sâbit b. Aclân el-Ensârî'den (ö. 148/765) şöyle nakledilmiştir: "(Önceleri) denilirdi ki; Şüphesiz Allah, yeryüzünün ahalisine gerçekten azab etmek ister de çocuklara hikmetin öğretilişini işitince bunu (azabı) onlardan geri çevirir. (Dârimî'nin hocası) Mervân b. Muhammed (ö. 210/825) sözüne devamla dedi ki: O, "Hikmetle Kur'ân'ı kastediyor."[105]

Kur'an, Allah (cc.)'ın kelamı olan şerefli bir kitaptır. Bundan dolayı Kur'ân için, dini mübini İslam için yapılan her amele Allah, büyük kıymet ve değer vermektedir. Hz. Peygamber de "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretenlerinizdir"[106] buyurarak

[104] Buhârî, "İlim", 15; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 268; İbn Mâce, "Zühd", 22.
[105] Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 4.
[106] Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 21.

Kur'ân'ı öğretmeye ve öğrenmeye teşvik etmiş ve vermiş olduğu değeri ortaya koymuştur. Allah, dünyada birçok insan Kur'ân'dan yüz çevirirken henüz mükellef bile olmayan Kur'ân öğrenen çocuklar hürmetine azabı hak eden kimselerden kaldırmaktadır. Nitekim Kur'ân, Hakîm olan Allah'ın kelamı olduğu için kendisi de Hakîm sıfatını almıştır. Çünkü Kur'ân bütünüyle hikmet dolu bir kitaptır.[107] Bunun için hadisteki hikmet kavramı Kur'ân anlamında kullanılmıştır.

2.4.4 Kur'ân'ı Kavrama Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı hadislerde Kur'ân'ı kavrama anlamında da kullanılmıştır. Nitekim İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), *"Kime hikmet verilirse ona çok hayır verilmiş demektir"*[108] ayetinde geçen hikmetin manası hakkında Kur'ân'ı anlama gücü ve imkânı demiştir.[109]

Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) *"(Allah) hikmeti dilediğine verir"*[110] ayetinde geçen hikmetin manası hakkında şöyle demiştir:

أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يُوسُفَ، حَدَّثَنَا سُفْيَانُ، عَنْ أَبِي حمزة، عَنْ إِبْرَاهِيمَ: وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًاق، قَالَ: " الْفَهْمَ بِالْقُرْآنِ "

"Kitâb (yani Kur'ân-ı Kerîm) Allah (onun tefsirinde) doğru söz söylemeyi, gerçeğe uygun açıklama yapmayı dilediğine nasib eder."[111] Tâbiûn âlimlerinden Mücâhid, ayette geçen hikmet kavramını Kur'ân'ı doğru yorumlayabilme nimetini Allah dilediği kimseye verir şeklinde anlamıştır. Nitekim pek çok insan, Kur'ân okudukları halde dalalete düşebilmektedir. Bundan dolayı Kur'ân'ı doğru tefsir edebilme yeteneği Allah tarafından kişiye verilen büyük nimetlerden birisidir.

Bu hadiste hikmet, Kur'ân'ı anlama, onu Şâriî'nin muradına uygun olarak açıklama manasında kullanılmıştır. Bu vasfı da Allah'ın dilediğine vereceği ifade edilmiştir.

---

[107] Yâsîn, 36/2.
[108] el-Bakara, 2/269.
[109] Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 1.
[110] el-Bakara, 2/269.
[111] Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 1.

2.4.5 Öğüt-İbret Anlamında Kullanılması

Hikmet kavramı bazı hadislerde öğüt-ibret anlamında kullanılmıştır. Nitekim insan, kendisine verilen iradeyi iyi yönde kullandığında eşrefi mahlûk, kötü yönde kullandığında hayvanlardan daha aşağı bir mertebede olan bir varlıktır. İnsanın her zaman için hata yapmaya meyilli olması hasebiyle onun bazı hikmetli söz ve davranışlardan, eylemlerden öğüt ve ibret alması onun için elzemdir. Allah'ın göndermiş olduğu bütün peygamberler de insanları doğruya, iyiliğe ve güzel olan şeylere yönelterek öğüt ve ibretler vermişlerdir. Bu yüzden Kur'ân'da da sık sık öğüt, hatırlatma ve uyarıdan bahsedilir.[112]

Bu bağlamda hikmet şu şekilde kullanılmıştır:

حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ، حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْمُبَارَكِ، عَنْ يُونُسَ، عَنْ الزُّهْرِيِّ، حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ مَرْوَانَ بْنِ الْحَكَمِ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ الْأَسْوَدِ بْنِ عَبْدِ يَغُوثَ، عَنْ أُبَيِّ بْنِ كَعْبٍ، أَنّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: " إِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِكْمَةً

Übeyy b. Kâ'b (ö. 33/654), Rasûlullah'ın (s.a.v.) "Şiirden bir kısmı şüphesiz hikmettir"[113] buyurduğunu haber vermiştir. Hadisin farklı lafızlarla değişik rivayetleri hadis kitaplarımızda yer almaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ، حَدَّثَنَا أَبُو عَوَانَةَ، عَنْ سِمَاكٍ، عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: " جَاءَ أَعْرَابِيٌّ إِلَى النَّبِيِّ فَجَعَلَ يَتَكَلَّمُ بِكَلَامٍ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ سِحْرًا، وَإِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حُكْمًا

"İbn Abbâs dedi ki: Bir çöl arabı Peygamber'e (s.a.v.) gelerek (huzurunda çok fasih) bir dille konuşma yaptı. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.): "Kuşkusuz bazı sözler sihir, bazı şiirler hikmettir"[114] buyurdu.

Hadislerde şiirden bahsedilmiştir. Şiirin bir kısmı veya bazı şiirler hikmettir yani vaaz, nasihat, öğüt ve ibrettir anlamında kullanılmıştır.

---

[112] Âl-i İmrân 3/104-110; ez-Zâriyât 51/55; el-Gâşiye 88/21; el-A'lâ 87/9.
[113] Buhârî, "Edeb", 90; Tirmizî, "Edeb", 69; Ebû Dâvûd, "Edeb", 95; İbn Mâce, "Edeb", 41; Dârimî, "İsti'zân", 68; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 3/456, 5/125.
[114] Ebû Dâvûd, "Şiir", 95.

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ حَبِيبٍ الْحَارِثِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ إِسْحَاق وَهُوَ ابْنُ سُوَيْدٍ، أَنَّ أَبَا قَتَادَةَ حَدَّثَ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ فِي رَهْطٍ مِنَّا، وَفِينَا بُشَيْرُ بْنُ كَعْبٍ، فَحَدَّثَنَا عِمْرَانُ يَوْمَئِذٍ، قَال: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: " الْحَيَاءُ خَيْرٌ كُلُّهُ "، قَالَ: أَوَ قَالَ: " الْحَيَاءُ كُلُّهُ خَيْرٌ "، فَقَالَ بُشَيْرُ بْنُ كَعْبٍ: إِنَّا لَنَجِدُ فِي بَعْضِ الْكُتُبِ أَوِ الْحِكْمَةِ، أَنَّ مِنْهُ سَكِينَةً وَوَقَارًا لِلَّهِ، وَمِنْهُ ضَعْفٌ، قَالَ: فَغَضِبَ عِمْرَانُ، حَتَّى احْمَرَّتَا عَيْنَاهُ، وَقَالَ: أَلَا أُرَانِي أُحَدِّثُكَ، عَنِ رَسُولِ اللَّهِ وَتُعَارِضُ فِيهِ، قَالَ: فَأَعَادَ عِمْرَانُ الْحَدِيثَ، قَالَ: فَأَعَادَ بُشَيْرٌ، فَغَضِبَ عِمْرَانُ، قَالَ: فَمَا زِلْنَا نَقُولُ فِيهِ: إِنَّهُ مِنَّا يَا أَبَا نُجَيْدٍ، إِنَّهُ لَا بَأْسَ بِهِ. حَدَّثَنَا إِسْحَاق بْنُ إِبْرَاهِيمَ، أَخْبَرَنَا النَّضْرُ، حَدَّثَنَا أَبُو نَعَامَةَ الْعَدَوِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ حُجَيْرَ بْنَ الرَّبِيعِ الْعَدَوِيَّ، يَقُولُ: عَنْ عِمْرَانَ بْنِ حُصَيْنٍ، عَنِ النَّبِيِّ نَحْوَ حَدِيثِ حَمَّادِ بْنِ زَيْدٍ

Sahâbeden Ebû Katâde (ö. 54/674) dedi ki:

> "Aramızda Büşeyr b. Kâ'b da bulunduğu halde bizden bir cemaatla birlikte İmrân b. Husayn'ın yanında bulunuyorduk. İşte o gün İmrân bize hadis rivayet ederek dedi ki: Rasûlullah (s.a.v.): "Hayanın hepsi hayırdır" yahut "Hayanın bütünü hayırdır" buyurdular. Derken Büşeyr b. Kâ'b: "Biz hakikaten bazı kitaplarda yahut hikmette bir kısım hayanın sekînet ve Allah'a tazim olduğunu görüyoruz ama onun zayıf olanı da var" dedi. Bunun üzerine İmrân kızdı. Hatta gözleri kıpkırmızı oldu ve şunları söyledi: "Bana bak! Ben sana Rasûlullah'tan (s.a.v.) hadîs rivayet ediyorum; sen buna itiraz ediyorsun ha?" İmrân hadisi, Büşeyr de kendi sözünü tekrarladılar durdular. İmrân (iyice) küplere bindi. Biz de (İmrân'ı teskin için) Büşeyr hakkında sürekli O gerçekten bizdendir ya Ebâ Nüceyd! O zararsızdır, diyorduk."[115]

Hadis, sahâbî İmrân b. Husayn ile tabiîn âlimlerinden Büşeyr b. Kâ'b arasında cereyan eden bir konuşmayı içermektedir. İmrân, Efendimizden işittiği bir hadisi aktarırken Büşeyr de eski dönemlere ait içerisinde ibretli sözler bulunan bir eserden okumaktadır. Bu hadiste görüldüğü gibi hayâ da hikmet kavramının kapsamı altındadır.

Bu hadislerdeki hikmet kavramı, insanların ibret alacakları veciz birer öğüt, ibret anlamında kullanılmıştır.

2.4.6 Marifetullah Anlamında Kullanılması

Bazı hadislerde hikmet, marifetullah anlamında kullanılmıştır. Marifetullah, kişinin Allah'ı bilmesi, O'na yönelmesi ve tefekkür etmesi demektir. Bu manada zikredilen hadisler şu şekildedir:

[115] Müslim, "Îmân", 61-60; Ayrıca Buhârî, "Edeb", 77; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/427.

حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا اللَّيْثُ، عَنْ يُونُسَ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، قَالَ: كَانَ أَبُو ذَرٍّ يُحَدِّثُ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ قَالَ: " فُرِجَ عَنْ سَقْفِ بَيْتِي وَأَنَا بِمَكَّةَ، فَنَزَلَ جِبْرِيلُ فَفَرَجَ صَدْرِي، ثُمَّ غَسَلَهُ بِمَاءِ زَمْزَمَ، ثُمَّ جَاءَ بِطَسْتٍ مِنْ ذَهَبٍ مُمْتَلِئٍ حِكْمَةً وَإِيمَانًا، فَأَفْرَغَهُ فِي صَدْرِي، ثُمَّ أَطْبَقَهُ، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي فَعَرَجَ بِي إِلَى السَّمَاءِ..."

> "Enes (r.a.) şöyle demiştir: Ebû Zer, Rasûlullah'ın (Miraç kıssasını) şöyle haber verdiğini anlatırdı: "Ben Mekke'de iken evimin tavanı (ansızın) yarıldı. Cibril (a.s.) indi. Göğsümü yardıktan sonra onu zemzem suyu ile yıkadı. Sonra hikmet ve iman ile dopdolu olan altından bir leğen getirdi de onu göğsümün içine boşalttı ve göğsümü kapattı. Sonra elimden tutup beni dünyaya en yakın olan semaya doğru çıkardı …"[116]

> "İsrâ-mîrâc hadisi Hz. Peygamber'in Mekke'den başlayıp göklere ve Allah'ın huzuruna kadar devam eden yolculuğunu uzun bir şekilde anlatmaktadır. Hadis kitaplarımızda değişik lafızlarla kısmen ya da tamamen rivayet edilmiştir. "Hadisin baş tarafında Allah Rasûlü'nün göğsünün yarılıp zemzemle yıkanması, sonra da hikmet ve iman ile doldurulması şârihler tarafından farklı şekillerde yorumlanıp, çoğunluk tarafından bu ifadelerin mecazî olduğu söylenmiştir. Altın bir kapta kemâl-i îmana ve hikmete sebep olacak bir şey vardır. O şey imanla hikmete sebep olabileceği için mecazen iman ve hikmet yerine kullanılmıştır. Yani mecazen imanın sebebine iman, hikmetin sebebine hikmet denmiştir."[117]

> "İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) yapmış olduğu tarif diğer alimler tarafından da kabul edilmiştir. Bu tarife göre hikmet, isabetli görüş, güzel ahlak, hakkı hak bilerek onunla amel, nefse ve batıla uymayı önlemek gibi şeylerle birlikte Allah'ı bilmeyi de ihtiva eden hükümlerle vasıflanan ilimdir. Hakîm de bunlara sahip olan kimsedir."[118]

Bu hadiste de hikmet kişinin Allah'ı bilmesi, güzel olan işleri yapması ve Allah'ın hoşnut olmayacağı işlerden kaçınması anlamında kullanılmıştır.

Sonuç olarak hikmet kavramı hadislerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak bu farklı anlamların özüne bakıldığında faydalı ilim ve onunla amel hususuna vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim hikmet kavramının güzel söz, dini bilgi, Kur'ân ve Kur'ân'ı kavrama, öğüt, ibret ve marifetullah anlamında kullanılırken bir yönüyle de kişinin faydasına olan bilgiyi bilmesi, bu bilginin önemi ve bununla amel edilmesi hususuna dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.

---

[116] Buhârî, "Salât", 1, "Enbiyâ", 5, Bed'u'l-halk", 6, "Hac", 76; Ayrıca değişik lafızlarla Müslim, "Îmân", 263-265; Tirmizî, "Tefsîr", 83; (Tirmizî'ye göre hadis hasen-sahihtir.) Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen,* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), "Salât", 1-2; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 5/122-143.

[117] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Şerhu Müslim,* (Suudi Arabistan: yy., ts.), 2/218; Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî,* (Beyrut: yy., ts.), 15/126.

[118] Nevevî, *Şerhu Müslim*, 2/33; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî,* (Kahire: Dâru'l-Beyân Li't-Tûras, 1988), 1/549; Aynî, *Umdetü'l-kârî,* 4/42-43; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî,* (Beyrut: yy., 1989), 1/382.

Hikmet kavramının birçok ilim tarafından kullanılmasından dolayı kavramın şümullü bir şekilde anlaşılabilmesi için de İslami ilimler ve felsefe alanındaki kullanımına kısaca değinilecektir.

2.5 İslami İlimlerde Hikmet

Hikmet kavramı birçok ilim tarafından kullanıldığı gibi insanlığın varoluşundan bu yana kadim medeniyetler tarafından da kullanılmıştır.[119] Bu bölümde tefsir, kelam, fıkıh, tasavvuf ve ahlak gibi İslami ilimlerde hikmet kavramının hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

2.5.1 Tefsir İlminde Hikmet

Kur'ân-ı Kerim kendi ifadesiyle bi-zâtihi hikmetli olan ilahi kelamdır. *"Hiç şüphesiz o, bizim katımızda olan ana kitaptadır, çok yücedir, hüküm ve hikmet doludur"*[120] buyurmuştur. Başka bir ayette *"Bunlar hikmetli Kitâbın ayetleridir"*[121] buyurarak Kur'ân'ın hikmet sahibi bir kitap olduğuna onun yüceliğine işaret etmiştir.

Müfessirler, Kur'ân'da geçen hikmet kavramını yorumlamaya çalışmışlar hem de kendilerinden önceki müfessirlerin nasıl anladıklarını nakletmişlerdir. Bu bağlamda hikmet kavramını müfessirler şu şekilde açıklamışlardır:

İbn Cerîr et-Taberî, 'Câmiu'l-Beyân' adlı tefsirinde *"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar"*[122] ayeti kerimesinde geçen hikmet kavramını sözde ve amelde isabetli olmak şeklinde yorumlamıştır.[123]

Abdullah b. Abbas, Katâde, Ebu'l-Âliye ve Mücâhid'den nakledilen bir görüşe göre bu ayette zikredilen hikmetten maksat Kur'ân'dır ve Kur'ân'ı anlamaktır. İbrahim en-Nehâî'ye göre hikmetten maksat anlayışlı olmaktır. Ali b. Ebî Talhâ, İbn Abbâs'ın bu

[119] Detaylı bilgi için bakınız. Doğan, *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı*, 2-28.
[120] ez-Zuhruf, 43/4.
[121] Lokmân, 31/2.
[122] el-Bakara, 2/269.
[123] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 7.

ayetin tefsirinde "Hikmet, Kur'ân'ın nasihini, mensuhunu, muhkemini, müteşabihini, helalini ve haramını, öncesini ve sonrasını ve mesellerini bilmektir" [124] şeklinde yorumladığını beyan eder.

Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), ilk tefsir yazan müfessirler arasında olup *"el-Vücûh ve'n-Nezâîr"* adlı eserinde hikmet kavramını anlamı bakımından beş ayrı yönde incelemiştir. Bunlar; Kur'ân da ki emir ve yasaklar bakımından öğütler, hüküm ve ilim, nübüvvet, Kur'ân tefsiri ve Kur'ân anlamında yorumlamıştır.[125]

En geniş anlamda ilk rivayet tefsiri örneğini veren Taberî'ye göre hikmet, sünnetin kendisidir. Buna binaen Taberî, hikmete yine sünnetle irtibatlandırdığı şu anlamları da yüklemiştir: Dini bilmek, derin bir anlayışa sahip olmak, nübüvvet, sözde ve davranışta doğru olmak ve aklı iyi kullanmak. Lakin bunların gerçekleşmesi için Hz. Peygamber'in açıklamalarına ihtiyaç bulunmaktadır.[126] Taberî bu görüşüyle hikmetin sünnet olduğu hususunu bir kez daha vurgulamış, Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için hikmet, Kur'ân'ın açıklaması olarak telakki edilmiştir.[127] Hz. Peygamber'in üsve-i hasene olması, İslam'ın temel prensibi olan doğruluk, adalet, faydalılık, aklı ve vahyi birbirinden ayırmadan dengede tutmak gibi hususlardan bakıldığında sünnetin farklı bir şey söylemediği de göz önünde bulundurularak hikmetin sünnet olarak değerlendirilmesinin bir kısıtlama değil, bütüncül bir şekilde hayatın tamamına şamil olması şeklinde anlaşılmaktadır.

Fahrettin Râzî de Taberî gibi hikmetin sünnet olduğu görüşündedir. Nitekim Râzî, İmam Şâfînin "hikmet, sünnettir"[128] görüşünü müdafaa eder. *"Ey Rabbimiz, onlara kendi içlerinden senin ayetlerini okuyacak, onlara Kitâb'ı ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder"*[129] ayetinin tefsirinde şu görüşlere yer vermiştir: "Bu ayette önce Kur'ân'ın tilaveti sonra öğretilmesi zikredildi ve sonunda hikmet onlara

[124] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 7.
[125] Mehmet Çalışkan, "Kur'ân da Hikmet Kavramı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 1/2 (Temmuz-Aralık 2001), 97.
[126] Ebû Câfer Muhammed et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* thk. Sıdkı Cemil el-Attar, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 2/574.
[127] Çalışkan, "Kur'ân da Hikmet Kavramı", 98.
[128] Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfîî, *er-Risâle,* thk. Muhammed Seyyid Kilânî, (İstanbul: Kültür Yayınları, 1985), 22.
[129] el-Bakara, 2/129.

atfedildi. Bu atıftan dolayı, hikmetin Kitâbın dışından olması gerekir, o da sünnettir."[130]

Muhammed Hamdi Yazır ise hikmeti daha bütüncül şemsiye bir kavram olarak ele almıştır. Yazır'a göre hikmet, her güzel bilginin, faydalı işin, kötülüklerin ortadan kaldırılmasında ve iyiliklerin kazanılmasında asıl unsur olarak kabul etmiştir.[131] Yazır,

> "hikmet kelimesinin sözlük anlamını inceledikten sonra esas mananın hem ilim hem de iş yapma olduğunu ifade eder ve kendisinden önceki müfessirlerin hikmet kavramı hakkındaki yorumlarını sıralar. Burada bu yorumlardan bazılarını vererek yetinilecektir.
>
> -Hikmet, sözde ve fiilde doğruyu tutturmaktır.
>
> -Hikmet, varlık düzeninde her şeyi yerli yerine koymaktır.
>
> -Hikmet, ilim ve fıkıh demektir.
>
> -Hikmet, güzel ve doğru işlere yönelmektir.
>
> -Hikmet, Allah'ın emirlerini düşünmek ve ona uymaktır."[132]

Sonuç olarak müfessirler, hikmet kavramını ayetlerdeki anlamına göre farklı manalarda açıklamışlardır. En genel anlamda hikmet, sözde ve fiilde yani amelde tutarlı olmak, dini bilmek, derin bir anlayışa sahip olmak, ilim, Kur'ân, Kur'ân'ı kavrama, sünnet ve nübüvvet gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bunlardan hareketle hikmet, kişinin hem bu dünyada hem de ahirette yararına olan ilmi bilmesi, ona tabi olması ve onunla amel etmesi olduğunu söylemek mümkündür.

2.5.2 Kelam İlminde Hikmet

Kelam ilminde hikmet kavramı hadis ilminden farklı olarak ele alınmış salâh-aslâh konusu içerisinde yer almıştır. Bütün Müslümanlar Allah'ın Hakîm olduğu hususunda ittifak etmişler ancak hikmet sıfatının tefsirinde görüş ayrılığına düşmüşlerdir.[133]

Mu'tezile ve Maturidiyye Allah'ın her bir işinde ve yarattığı şeylerde bir hayır olduğunu bir maslahatın, hikmet ve illetin olduğunu kabul ederken Cebriyye ve

[130] Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1990), 4/61.
[131] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 205.
[132] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* 1/204-215.
[133] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 12.

Eş'âriyye mezhebi bu çeşit bir hikmeti, illet ve sebebi kabul etmemiştir. Mu'tezile ve Maturidiyye böyle bir hikmeti kabul eder fakat Mu'tezile bu hikmeti Allah'a vacip yani zorunlu koşar. Allah'ın iyi ve güzel olan şeyleri yaratmasının gerektiğini kabul eder. Maturidiyye mezhebi ise Allah'ın fiillerindeki hikmet ve maslahatın lütuf, ihsan, ata, atıfet, yoluyla mevcut olduğunu kabul eder. Cebriyye ve Eş'âriyye Allah'ın fiillerinin bazı illetler ile muallel olmasını Allah'ın büyüklük ve şanına uygun olmadığını düşünürler. Hikmet ve illetin, Allah'ın iradesini kısıtladığını ifade ederler. Maturidilere göre kâinatta hiçbir şey hikmetsiz ve illetsiz yaratılmaz. Her bir varlığın bir var olma sebebi vardır. Ancak bizler bu hikmet ve illeti her zaman bilemeyebiliriz. Allah'ın fiillerinin hikmet ve illet ile bağlantılı olması bir noksanlık değil bilakis kemaldir. Çünkü Allah gelişigüzel iş yapmaktan abes ve sefih olmaktan münezzehtir.[134]

Allah bütün kâinatı bir nizam bir düzen ve bir gaye, hikmet üzere yaratmıştır. Hiçbir varlık boş yere yaratılmamıştır.[135] Nitekim Hz. Âdem'in yaratılış sebebini anlamayıp itirazda bulunan meleklere Allah'ın kendilerinin bilmedikleri şeyleri bildiğini söylemesi böylece bir sebebinin bulunduğunu ima etmesi,[136] bazı ayetlerde Allah'ın "şunun karşılığın da (cezaen)" şeklinde buyurması hikmetin var olduğunu teyid etmektedir.

Böylece kelamcılar da hikmet kavramını Allah'ın kulları için en iyi, en faydalı ve en uygun şeyi yapması anlamındaki salah-aslah konusu içerisinde ele almışlardır. Kendi literatürlerine göre de farklı şekilde anlamış ve yorumlamışlardır. Sonuç olarak Yüce Allah, Hakîm'dir, hikmet sahibidir. Her bir fiilinde ve yaratmasında bir hikmet ve bir gaye vardır. O, hiçbir şeyi boş yere ve başıboş yaratmaz.

---

[134] A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş,* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 120.

[135] *"Gökleri, yeri ve bunların arasındakileri oynayıp eğlenmek için yaratmadık. Bunları hakikat ve hikmet çerçevesinde yarattık, fakat çoğu bunu bilmez."* Bk. ed-Duhân, 44/38-39.

[136] *"Hani Rabbin meleklere, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar "biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile tenzih ederken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?" dediler. Allah "şüphe yok ki, ben sizin bilmediklerinizi bilirim."* Bk. el-Bakara, 2/30.

2.5.3 Fıkıh İlminde Hikmet

Hikmet kavramı, fıkıh ilminde İslam'daki emir ve yasakların bir hikmeti var mıdır, varsa her zaman tesbit edilebilir mi şeklinde yer alırken fıkıh usulünde ise hükümlerin ta'lilinde nasıl yer alacağı hususunda durulmuştur.[137]

> "Hikmet kavramı illet, sebep, maslahat gibi kavramlarla birlikte değerlendirilmiş ve aralarındaki fark tespit edilmeye çalışılmıştır. Hikmet; hükmü ve teşri gerektiren sebep, illet ise bu sebebe uygun onu ihtiva eden açık, zapt edilir bir vasıftır ve kıyasta hüküm bu vasfa bina edilir."[138]

Fıkıh usülcüleri ise hikmet kavramını hükmün konulmasına uygun düşen durum ya da hükmün konulmasından amaçlanan sonuç veya korunmak istenen menfaat şeklinde açıklamışlardır.[139] Yolculuktaki zorluğun, alım-satımda bu akde duyulan ihtiyacın, kasıtlı olarak insan öldürmede can kaybının bulunması hükmün konulmasına uygun düşen durumdur. Yolculuk durumunda oruç tutmama ruhsatında zorluğun giderilmesi, alım-satımın caiz kılınmasında iki tarafında menfaatinin sağlanması ve ihtiyaçların karşılanması, kasıtlı olarak adam öldürmenin yasaklanarak bu yasağa uymayanın cezalandırılmasında can kaybının önlenmesi gibi örneklere bakıldığında hikmet, hükmün konulmasından amaçlanan sonuç veya korunmak istenen menfaattir.

Sonuç olarak fıkıh ilminde hikmet kavramı dinin emir ve nehiylerinde hikmetin olup olmadığı ve hükümlerin hikmetle tespit edilip edilemeyeceği şeklinde yer almaktadır. Âlimlerin çoğunluğu hikmet ile ulaşılan ta'lili reddetmiş, hükümlerin tespitinde illeti esas almışlardır.

2.5.4 Tasavvuf ve Ahlak İlminde Hikmet

Hikmet kavramı tasavvufta genellikle ilahi sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların varoluş gayelerinin kavranması, sebeple sonuç arasındaki ilişkilerde ilahi iradenin rolünün bilinmesi anlamında kullanılır. Bunların yanında şu tanımlar da yapılmıştır:

---

[137] İnak, *Hadislerde Hikmet Kavramı,* 13.
[138] Hayrettin Karaman, *Fıkıh Usulü,* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1967), 65.
[139] Zekiyyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları,* trc. İbrahim Kafi Dönmez, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 148.

-Hikmet, felsefedir.

-Hikmet, uygulama ile birlikte olan bilgi, tecrübe ile kazanılan doğru bilgidir.

-Hikmet, düşünme melekesinin itidal halinde olmasıdır.

-Hikmet, hakka uygun düşen sözdür.

-Hikmet, söz ve davranıştaki isabettir.[140]

Tasavvuf kitaplarında bazen peygamberlerin bazen de onların yolundan giden zatların sözleri, halleri hikmet olarak anlatılır. Bu bağlamda Yahyâ b. Muâz (ö. 258/872) hikmeti şöyle açıklamıştır: "Hikmet, Allah'ın askerlerinden bir askerdir. Ariflerin kalbi dünya ateşinin yangınından ferahlasın diye, Allah onu ariflerin kalbine gönderir."[141]

"Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları tezkiye edecek, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler."[142] Mutasavvıflar bu ayeti şu şekilde açıklamışlardır: "Ayetten anlaşıldığına göre o peygamber bize ayetleri okuyor, Kitâb'ı yani Kur'ân'ı öğretiyor. Hikmet isabettir yani Hz. Peygamber'in sünneti, âdâbı, ahlakı, halleri ve öğrettiği gerçeklerdir."[143]

Sonuç olarak tasavvuf ve ahlak ilminde hikmet kavramı çok kullanılan bir kavram olup ilahi sırların bilinip kavranmasıyla bütün hal ve hareketlerde isabetli olup itidal üzere bulunmak manasında kullanılmıştır.

2.6 Felsefede Hikmet

Felsefe kelimesi, Arapça felsefe (çoğulu felsefiyyât) kelimesinden gelmektedir. Hem filozof hem de bir düşünce tarihçisi olan Kindî (ö. 252/866), Harezmî (ö. 236/850) ve

[140] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 242.
[141] Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *Lüma',* trc. H. Kamil Yılmaz, (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 343-344.
[142] el-Cuma 62/2.
[143] Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *Lüma',* 93.

Şehristânî (ö. 548/1153) gibi alimlere göre felsefe kelimesi Yunanca'dan gelme olup Yunanca 'filosofia' kelimesinin Arapça telaffuzuna çevrilmiş şeklidir.[144]

> "Yunanca 'filosofia' kelimesi, sevgi anlamına gelen 'filo' ve hikmet anlamına gelen 'sofia' kelimesiyle iki kelimeden müteşekkildir. Dolayısıyla filosofia kelimesinin manası 'hikmet sevgisi' demektir. Nitekim bu kelimenin ortaya çıktığı ilkçağ düşünürlerine 'sofos' denilirdi. Sofos ise hikmet sahibi demektir. Bilinecek ve bilinmesi gereken şeylerin çokluğu karşısında sofos ünvanının çok iddialı olduğu düşünülerek daha mütevazi bir unvan olan filosofos yani hikmeti seven ifadesi kullanılmaya başlanmıştır."[145]

Bazı filozoflar felsefeyi şöyle tanımlamışlardır:

> "Kindî'ye göre felsefe, insanın gücü nisbetinde ebedi, külli şeylerin hakikatlerini, mahiyetlerini ve sebeplerini bilmesidir. İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) göre felsefe, insanın kendi takati nisbetinde eşyanın gerçeklerini nazarî olarak düşünmesi ve kabul etmesidir. İbn Rüşd'e (ö. 595/1198) göre ise felsefe, sanat eseri olarak varlıklar üzerine düşünme ve Sânî'yi tanımaktır."[146]

İslam düşünce tarihine bakıldığında felsefe ve hikmet kelimeleri Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) kadar birbirinden farklı olarak ele alınmıştır. Birini diğerinin yerine kullanmanın yani felsefeye hikmet demenin meseleyi çarpıtmak olduğu savunulmuştur. Ancak Gazzâlî'nin felsefeye bakışı ve onun İslam düşüncesine aykırı olmadığı şeklindeki tutumu bu ayrımı kısmen bitirmiştir. Zamanla sünni kesime giren felsefe tamamen yerleşmiştir. İslam filozoflarının çoğunluğu 9. yüzyılın sonundan itibaren eserlerine isim verirken felsefe yerine daha çok hikmet kelimesini kullanmışlardır.[147] Gazzâlî'den sonra felsefe ile hikmet hemen hemen aynı manalarda kullanılmıştır. Bu sebeple felsefe ilminde hikmet denilince felsefe, felsefe denilince de hikmet anlaşılmıştır.

Sonuç olarak tanımlardan da anlaşılacağı üzere felsefe kişinin hakikat arayışıdır. Hem bu dünyaya hem de ahirete yönelik olarak her bir şeyi kişinin gücü nisbetinde hikmet ve gayelerini, mahiyet ve sebeplerini anlamaya çalışan bir disiplindir.

---

[144] Mehmet Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 20.
[145] Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi,* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1997), 26.
[146] Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş,* 21-22.
[147] Bayrakdar, *İslam Felsefesine Giriş,* 23.

3. SÜNNET KAVRAMI VE SÜNNET-HİKMET İLİŞKİSİ

3.1 Sünnet

Sünnet kavramı, çok geniş bir kullanım alanına sahip olup İslami ilimler içerisinde en önemli kavramlarından birisidir. Nitekim İslami ilimlerde sünnet ya da hadis kavramlarını sıkça görmek mümkündür.

Sünnet, İslam dininin Kur'ân-ı Kerim ile birlikte iki kaynağından biridir. Bu sebeple İslami ilimlerde her ilim kendi konusu, anlam bütünlüğü ve terminolojisi gereği sünnet kavramını faklı anlamlarda tanımlamıştır. Bu sebeple araştırmamızda konunun daha iyi anlaşılması için önce sünnet kavramının farklı tanımları verilecektir.

3.1.1 Sünnetin Sözlük ve Istılahi Anlamı

Sünnet kelimesi lügatte sîret,[148] iyi ya da kötü yol,[149] övülen müstakîm yol, tabi olunan yol ve adet,[150] bid'atın zıddı ve mukabili[151] gibi manalara gelmektedir.

> "İyi olsun kötü olsun ya da başka bir ifadeyle ister övülmeye layık olsun ister kötülenmeye layık olsun, tarik (yol) ve sîre mustemirre (devamlı gidiş) manasına gelen bir kelimedir. Bu mananın kolaylıkla dökülen suyun gidişinden alındığı söylenmiştir. "Senne aleyhi'l-mâ'e" ibaresi, bu manaya uygun olarak "suyu yavaşça döktü" anlamına gelir."[152]

Sünnet kelimesinin lügat manalarına yüzeysel olarak bakıldığında birbirinden faklı anlamlar taşıdığı görülmektedir. Kelimeye verilen manaların arka planları göz önüne alınıp, siyak ve sibak ilişkisi gözetilerek bakıldığında ise anlamlar arasında mantıksal bir bütünlüğün olduğu anlaşılmaktadır.[153] Yukarıda zikredilen manalarda kullanılmış olan sünnet kavramı İslam dininin başlangıcından itibaren kendine münhasır özel bir anlam kazanmıştır. Lakin tarik (yol) ve siret (gidiş) manaları sadece Hz. Peygamber'in

[148] Ahmed b. Fâris, İbn Zekeriyâ el-Lüğavî, *Mücmelü'l-Lüğa,* thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 2/455; Abdülgâni Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne*, (by.: Daru'l-Vefa, ts.), 45.
[149] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 13/225; Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 45.
[150] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 13/226.
[151] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 46.
[152] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 17/92.
[153] Selçuk Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi,* 1. Basım, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 25.

tarik ve sireti olarak yerleşmiştir. Ancak kelimenin lügat manasında bulunan her türlü iyi ve kötü yol manasındaki kötü yol ıstılahta kaldırılmıştır. Çünkü sünnet, Hz. Peygamber'e hasredilince bu sünnetin zemme (kötülenmeye) layık yol ve gidiş olması mümkün değildir. Bilakis bu yol övgüye ve düstur alınmaya layık bir yoldur. Nitekim Allah Kur'ân'da *"Allah Rasûlünde sizin için güzel bir örnek vardır"*[154] buyurmuş diğer bir ayette de *"Şüphesiz sen, insanları dosdoğru yola, Allah'ın yoluna iletirsin"*[155] buyurmuştur.

Sünnet kavramının terim olarak ilim dallarına ve metotlarına göre farklı tanımları bulunmaktadır. Amaçları Hz. Peygamber'den nakledilen her şeyi tespit etmek olan hadis âlimlerinin cumhuruna göre sünnet, Hz. Peygamber'den nübüvvetten önce veya sonra sâdır olan söz, fiil, takrir, sıfat, fiziki ve ahlaki vasıf olarak nakledilen ve hatta uykuda ya da uyanıkken sergilediği her hareket ve sükûndur. Buna göre sünnet hadis ile eş manalıdır. Merfu', mevkuf ve maktû' haberleri de içine alır. Hadisçilerin çoğu bu şekilde anlamışlardır. Bu bağlamda Beyhâkî eserinin adına es-Sünenü'l-Kübrâ ismini koymuştur. Onun "Sünen" adını verdiği bu eserde merfû' hadisler yanında mevkuf ve maktû' hadislerde yer almaktadır. [156] Ancak hadisçiler mutlak anlamda sünnet kelimesini kullandıkları zaman bu ifade ile çoğunlukla merfû' hadisi kastetmişlerdir.[157]

Hadis kavramı ise lügatte "yeni" manasına geldiği gibi "haber" anlamına da gelmektedir. Bu kelimeden türeyen bazı fiiller haber vermek, nakletmek manasında da kullanılmıştır. Bu anlamda Kur'ân-ı Kerim'de de kullanılmıştır.[158] Hadis kavramı daha sonra lügat anlamına uygun olarak Hz. Peygamber ile ilgili haberler anlamında terim olarak kullanılmıştır. Hadis kavramı da "söz, fiil, takrir yaratılış veya huyla ilgili bir vasıf olarak Hz. Peygambere nisbet edilen her şeydir" şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere sünnet ve hadis kavramları birbirleriyle eş anlamlı

[154] el-Ahzâb, 33/21.
[155] eş-Şûrâ, 42/52-53.
[156] Muhammed el-Huşû'î, *Mevsu'atu Ulûmi'l-Hadîs*, (Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 2009), "Sünnet", 425.
[157] el-Huşû'î, "Sünnet", 425-426.
[158] Hadis kelimesi ayetlerde söz ve haber manasında kullanılmıştır. Bz. el-Kehf, 18/6; Tâhâ, 20/9; et-Tûr, 52/34; el-Mürselât, 77/50. Hadis kelimesi hadislerde de söz karşılığında kullanılmıştır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/373.

kullanılmıştır. Bazı hadis âlimleri ise hadis kavramının lügat manasından hareketle sünnetin sadece sözle tesbit edilmiş kısmına hadis denilebileceğini ifade etmiştir.[159]

Sünnet kavramının lügat ve ıstılah anlamlarına bakıldığında kavramın özünde bir yaşayış tarzının olduğu anlaşılmaktadır. Hikmet kavramı, kişiyi hem bu dünyada hem de ahirette yararına olan faydalı ilmin uygulamaya döküldüğü ameli bir boyuta sahip olması yönüyle sünnet ile ortak yönlerini göstermektedir.

3.1.2 Kur'ân'a Göre Sünnet

Sünnet kavramı Kur'ân-ı Kerim'de daha çok tarîkat, yol, âdet, Allah'ın hikmetinin yolu, itaat yolu ve öncekilerin yolu manalarında kullanılmıştır.[160] Sünnet kavramı Kur'ân-ı Kerim'de 16 yerde geçmektedir.[161] Bir yerde "Sünnetinâ"[162], bir yerde "Sünnetü men kad erselnâ"[163], bir yerde çoğulu "Sünen"[164], bir yerde "Sünenellezîne min kabliküm"[165], 4 yerde "Sünnetü'l-evvelîn"[166], 8 yerde "Sünnetullâh"[167] şeklinde geçmiştir.

"Sünnetünâ" ve "Sünnetü men kad erselnâ" şeklinde geçen ayetlerde *"Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimiz hakkındaki kanun böyledir. Bizim kanunlarımızda hiçbir şey bulamazsın"*[168] şeklinde ifade edilmiştir.[169]

"Sünen" şeklinde geçen ayetlerde *"Gerçek sizden evvel birçok vakalar, şeriatlar gelip geçmiştir. Onun için yeryüzünde dolaşın da (Peygamberleri) yalan sayanların akıbeti*

[159] M. Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, (İstanbul: yy., 1959), 2; Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, (Ankara: yy., 1980), 121.
[160] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 46.
[161] Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi,* 32.
[162] el-İsrâ, 17/77.
[163] el-İsrâ, 17/77.
[164] Âl-i İmrân, 3/137.
[165] en-Nisâ, 4/26.
[166] el-Enfâl, 8/38; el-Hicr, 15/13; el-Kehf, 18/55; Fâtır, 35/43.
[167] el-Ahzâb, 33/38,62,62; Fâtır, 35/43,43; el-Ğâfir, 40/85; el-Fetih, 48/23,23.
[168] el-İsrâ, 17/77.
[169] Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali,* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1977), 289; Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Kerim ve Meali Kerim,* (İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş, 1985), 523.

nice oldu görün" [170] ayeti kerimesinde [171] "sünen" kelimesi "olaylar, vakalar" manasında ifade edilmiştir.

"Sünenellezîne min kabliküm" ifadesiyle geçen ayette [172] Çantay, "Allah size bilmediklerinizi açıkça bildirmek, sizi sizden evvelkilerin (İbrahim ve İsmail'in) yollarına iletmek, sizin tevbelerinizi kabul etmek ister. Allah hakkıyla bilicidir. Yegâne hüküm ve hikmet sahibidir" şeklinde tercüme etmiş ve buradaki "Sünenellezîne min kabliküm" ifadesine "sizden evvelkilerin yollarına" şeklinde mana vermiştir.

"Sünnetü'l-evvelîn" ifadesi Kur'ân'da 4 yerde geçmektedir. Bu ifadeyi müfessirler, öncekilerin başlarına gelen Allah'ın kanunu, evvelki ümmetlere tatbik edilen ilahi kanun, öncekilere uygulanan ilahi kanun şeklinde ifade etmişlerdir.[173]

"Sünnetüllâh" ifadesi Kur'ân'da 8 yerde geçmektedir. Bu kavramı İbn Manzûr, "Allah'ın ahkâmı, emri ve nehyi"[174] şeklinde Musa Bigiyefte, "Allah'ın hikmeti gereği gerek âlem gerekse ümmetler hakkındaki her fiilinde aldığı her tedbirde izlediği yola denir"[175] şeklinde tarif etmiştir.

Sonuç olarak Kur'ân'ı Kerîm'de sünnet kavramı, daha çok kelimenin lügat manası olan yol, gidişat, kanun ve âdet gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu bağlamda sünnet kelimesinin lügat ve ıstılah manalarında olduğu gibi yaşam tarzı, yaşayış ve uygulama boyutu yönüyle hikmetle aynı ortak paydaya sahip olduğu görülmektedir.

3.1.3 Hadislerde Sünnet

Hadislerde ise sünnet kavramı yol, gidişat, âdet, çığır, yaşam tarzı, davranış, önceki peygamberlerin uygulamaları ve bid'atın zıddı gibi manalarda kullanılmıştır.

---

[170] Âl-i İmrân, 3/137.
[171] Çantay, *Kur'ân-ı Kerim ve Meali Kerim,* 105.
[172] en-Nisâ, 4/26.
[173] Ateş, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali,* 180; Çantay, *Kur'ân-ı Kerim ve Meali Kerim*, 261; Heyet, *Kur'ân-ı Kerim Meali,* 8. Basım, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), 180.
[174] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 13/225.
[175] Mûsâ Cârullâh Bigiyef, *Kitâbü's-Sünne,* çev. Mehmet Görmez, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 5.

Peygamber Efendimiz hadisi şeriflerinde şöyle buyurmuştur:

> "Her kim İslam'da güzel bir adet, çığır, davranış tarzı (sünnet) başlatırsa, ona hem kendi sevabı hem de kendi sevabından hiçbir şey eksiltmeksizin kendisinden sonra o işi yapanların sevabı verilir. Her kim de İslam'da kötü bir âdet, çığır, başlatırsa ona hem kendi günahı hem de günahından hiçbir şey eksilmeksizin kendisinden sonra o işi yapanların günahı vardır"[176] buyurmuştur.

Bu hadiste Peygamber Efendimiz sünneti âdet, çığır ve bir davranış tarzı olarak kullanmıştır.[177]

Hz. Peygamber bir hadisinde de şöyle buyurmuştur: "Sizden öncekilerin yolunu (sünenellezîne min kabliküm), karış karış, adım adım izleyeceksiniz."[178] Başka bir hadiste "Benden sonra yaşayanlarınız birçok ihtilaf göreceklerdir. Siz sünnetime (sünneti) ve doğru yola ileten halifelerin sünnetine sarılın"[179] buyurmuşlardır. Bu hadislerde de Hz. Peygamber sünnet kavramını yol, tarikat ve gidişat olarak ifade etmiştir.[180]

Hz. Peygamber, "Her kim benim sünnetimden yüz çevirirse (fe men rağibe an sünnetî), benden değildir"[181] buyurmuştur. Bir başka hadisi şerifte "Bugün ilk önce bayram namazını kılacağız, sonra kurbanlarımızı keseceğiz. Her kim böyle yaparsa sünnetimize uygun hareket etmiş olur. Kimde namazdan önce kurban keserse kurban değil, sadece ailesine et kesmiş olur"[182] buyurmuştur. Bu hadislerde sünnet kavramını Hz. Peygamberin belirlediği ve yaptığı davranış olarak ifade etmek mümkündür.

İmam Mâlik'den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Size iki şey bıraktım. Onlara sımsıkı sarıldığınız sürece sapıtmazsınız. Allah'ın Kitâb'ı ve Nebisinin sünnetidir."[183] Diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Emanet önce kişilerin kalplerine işledi, sonra Kur'ân indi ve onlar Kur'ân'dan öğrendiler, (sonra da)

---

[176] Müslim, "İlim", 15; Nesâî, "Zekât", 64; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4/357, 359; İbn Mâce, *Mukaddime,* 14; Dârimî, *Mukaddime,* 44.
[177] Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 15.
[178] Müslim, "İlim", 6; Buhârî, "Enbiyâ", 50; İbn Mâce, "Fiten", 17.
[179] Tirmizî, "İlim", 16; İbn Mâce, *Mukaddime,* 6; Dârimî, *Mukaddime,* 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4/126, 127.
[180] Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı,* 22.
[181] Müslim, "Nikâh", 5; Nesâî, "Nikâh", 4.
[182] Buhârî, "Îdeyn", 8; "Edâhî", 1, 11.
[183] Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Mâlik, *el-Muvatta',* thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Abû Zabî: Müessesetü Zâyid b. Sultan, 2004), "Kader", 3.

sünnetten öğrendiler."[184] Bu hadislerde de sünnet kavramı Kur'ân-ı Kerim gibi bütün ümmetin uyması istenilen bir kaynak ve yaşam tarzı manasında kullanılmıştır.

Hz. Peygamber kurbanlar hakkında soru soran ashabına şöyle buyurmuştur: "Kurban, babanız İbrahim'in sünnetidir (sünnetü ebîküm İbrâhîm)." [185] Böylece sünnet kelimesini öncekilerin uygulaması anlamında kullanmıştır.

Hz. Peygamber bir hadisi şerifinde de sünneti bid'atın zıddı olarak kullanmıştır: "Benden sonra başınıza öyle kimseler geçecek ki, bunlar bid'ata sarılıp sünneti yok edecekler."[186]

Sahabenin önde gelenlerinden Hz. Ebû Bekir (r.a.), Hz. Peygamber vefat edince ashab-ı kiramı mescid-i nebevi de toplamış ve orada zikretmiş olduğu şu sözü de sünnet kavramının sahabe arasındaki anlamını ortaya koyması açısından büyük bir öneme sahiptir. Kays b. Ebî Hâzim'in (ö. 77-8) rivayet ettiğine göre Hz. Ebû Bekir (r.a.) şöyle söylemiştir: "Ey İnsanlar! Gerçekten bu işe benim yerime bir başkasının gelmiş olmasını isterdim. Eğer siz, beni Peygamberinizin sünneti ile mes'ul tutacaksanız, ben ona güç yetiremem. Çünkü o şeytandan korunmuş olduğu gibi kendisine semadan da vahiy gelmekteydi."[187] Bu mevkuf olan hadisten de anlaşılmaktadır ki sünnet sahabe arasında Hz. Peygamber'in hem yaşantısı hem de vahye muhatap olması açısından vahyin gözetimi altındadır.[188]

Sonuç olarak hadislerde sünnet kavramı genel manada Allah ve Rasûlü'nün emrettiği üzere müminlerin takip etmeleri gereken bir yaşam tarzı anlamında kullanılmıştır.

3.1.4 İslami İlimlerde Sünnet

İslam'ın başlangıcında Hz. Peygamber'in tarîk ve sîretine tahsis olan sünnet kavramı, tedvin devrinin başlamasından ve farklı ilimlerin ortaya çıkıp tedvin edilmesinden

[184] Buhârî, "Rikâk", 35, "Fiten", 13; Müslim, "İmân", 230; Tirmizî, "Fiten", 17.
[185] İbn Mâce, "Edâhî", 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4/368; Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 25-27.
[186] İbn Mâce, "Cihâd", 40; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 4/400.
[187] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 1/14.
[188] Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 44.

sonra her bir ilmin konusuyla ilgili olması hasebiyle sünnet kavramının farklı tanımları yapılmış ve böylece farklı ıstılahi anlamlar kazanmıştır.[189]

Her bir ilim sünnet kavramını kendi literatürü, konusu ve metodolojisi çerçevesinde tanımlamıştır. Bu bağlamda fıkıhçılar sünneti farz, vacip, mendup, haram, mekruh gibi şer'i ahkâmın bir çeşidi olarak tanımlamışlardır. Onlara göre sünnet, Rasûlullah'dan farz ve vacip olmayarak nakledilen her bir şeydir. Bu bağlamda da fıkhi mezhepler sünnet kelimesini farklı şekilde tanımlamışlardır.

İmam Şâfiî, hadisi Hz. Peygamberin söz, fiil ve davranışlarına, sünneti de Hz. Peygamber'in sünnetiyle kayıtlayarak hadise indirgemiştir. Ona göre hadis sünnettir, sünnet de hadistir.[190]

İmam Şâfiî'ye göre doğru bilginin kaynağı yalnızca Kur'ân ve sünnettir. Çünkü her bir bilgi bu iki kaynağa tabidir. Kur'ân ve sünnet bütün ilimlerin zirvesidir. Hüküm verilirken de sadece bu iki kaynağa dayanılarak verilir. Şâfiî'ye göre sünnet sadece Hz. Peygamber'e özeldir. Sahabe görüşleri, toplumsal kabul ve uygulamalar sünnet olarak ifade edilemez. Bunlara dayanarak Nebevî sünneti tesbit etmekte mümkün değildir. Nebevî sünneti tesbit etmenin tek yolu merfû' hadislerdir. Şâfiî mezhebini benimseyen ve Şâfiî diye isimlendirilen alimlerin çoğunluğuna göre sünnet, mendub, müstehab, tatavvu' ve nafile kelimeleriyle eş anlamlıdır. Bütün bunlar kesin olmayarak yapılması arzu edilen (matlûb) fiiller için kullanılır. Matlûb ifadesi kullanılarak mübah dışarıda bırakılmıştır. Kesin olmayarak ifadesiyle de vacip dışarıda bırakılmıştır. Böylece Şâfiî, sünneti hadisle eş anlamlı olarak ve hadisçilerin sünnet anlayışını şekillendirecek şekilde kullanırken, Şâfiî mezhep alimleri ise sünnet kavramını fıkhi olarak ele almışlar ve mendub, müstehab, tatavvu' ve nafile gibi kavramlarla ifade edebilecekleri bir anlam vermişlerdir.[191]

Hanefilere göre sünnet;

> "İlk olarak Hz. Peygamber'in sünnetini ifade eden bir kavramdır. Lakin bununla birlikte bazen sahâbenin söz, fiil ve takrirlerini de sünnet kapsamında değerlendirmişlerdir.

[189] Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 15. Basım, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 18.
[190] Mehmet Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek,* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 81.
[191] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 51-54.

> Nitekim bu olgu ashabın nebevi sünnet hakkındaki bilgilerinin çokluğundan ve Hz. Peygamber'e ittiba hususunda göstermiş oldukları hassasiyetten kaynaklanmaktadır."[192]

Ancak sünneti tesbit etmede toplumsal amelin herhangi bir etkisinin olmadığını da ifade etmişlerdir. Çünkü sünnetin kaynağının muğlak değil müşahhas olması gerektiğini savunmuşlardır.[193] Bu manada Hanefilere göre sünnet, "Özürsüz olarak terk etmeksizin bir fiilin devamlı olarak yapılmasıdır."[194] Bu tanımda Hanefiler, "devamlı yapılması" ifadesiyle haram, mekruh, mübah ve nafileyi dışarda bırakmışlar "özürsüz terk etmeksizin" ifadesiyle de farz ve vacipleri dışarıda bırakmışlardır. Hanefiler sünneti, edille-i şer'iyyeden biri olarak ifade etiklerinde sünneti daha çok Hz. Peygamber'in ve sahabenin takip ettiği yol olarak anlamışlardır. Ancak mükelleften yapması gereken hususlar anlamında kullandıklarında ise furû' fıkhın kullanımındaki ef'âl-i mükellifîn'in bir kısmını kastetmişlerdir.[195]

İmam Mâlik (ö. 179/795)'e göre sünnet, Medine'deki toplum tarafından gelenek haline getirilmiş uygulamadır. Öyle ki bu geleneğin kaynağı araştırıldığında umumiyetle nebevî uygulamaya dayandığı açık bir şekilde görülmektedir. İmam Mâlik'e göre hadis, sünnetin elde edilmesine kaynaklık eden önemli bir kriterdir. Diğer bir ifadeyle Muvatta'da hadis ile sünnet bire bir aynı şey değildir. Hadis, sünnetin tesbitinde başvurulacak kaynaklardan sadece bir tanesidir. Bu bağlamda sünnetin kaynağı hadis yanında bazen yapılagelen bir uygulama, toplumun ya da ulemanın ittifakı, bazen kişisel yorum ya da kıyas ve içtihad sünnetin dayanağı olabilmektedir. [196] İmam Mâlik sünneti, amel-i ehli Medine yani Medineli müslümanların uygulamaları, icmaları ve gelenek haline getirdikleri hayat tarzı olarak iade etmiştir. Maliki mezhebine ait alimler ise sünneti furu' fıkıh alanına çekmiş ve ef'âl'i mükellefin bağlamında anlamışlardır. Böylece sünneti farz ve vacip dışında Hz. Peygamber'in yaptığı şeyler olarak değerlendirmişlerdir.[197]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e göre sünnet, hadistir. Bu anlayışıyla Ahmet b. Hanbel, Şâfiî gibi düşünmektedir. Lakin Ahmed b. Hanbel'in talebeleri sünneti iki farlı

[192] İshak Emin Aktepe, *İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 302.
[193] İshak Emin Aktepe, *İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı,* 302.
[194] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 54-63.
[195] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 62.
[196] Aktepe, *İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı,* 185.
[197] Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi,* 54.

şekilde tanımlamışlardır. Bunlardan birine göre sünnet, "yapılmasıyla sevap kazanılan, terk edilmesiyle cezalandırılmayan şey"[198] dir. Bu tanıma göre sünnet; mendub, müstehab, tatavvu', taat, kurbet, ihsan ve fazilet ile aynı anlama gelmektedir. Diğer tanıma göre ise sünnet, mendubun bir çeşididir. Bu görüşe göre mendub üçe ayrılır. İlki ve en yüksek dereceye sahip olanı sünnettir. İkicisi ve orta dereceli olanı fazilettir. Üçüncüsü de nafiledir.[199]

Sonuç olarak sünnet kavramını bazı fukaha tanımını yapmamıştır. Ebû Hanîfe, İmam Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Şâfiî, İmam Mâlik, Ahmed b. Hanbel sünnet kavramının tanımını yapmamışlardır. Bu alimler neyin sünnet olduğunu belirtmişlerdir. Kendilerinden sonra gelen öğrencileri, hocalarının bu üsluplarından hareketle sünneti tarif etmeye çalışmışlardır. Bu alimler sünnet terimini şemsiye bir kavram olarak ele almışlar ve bu anlamda umumi bir manada kullanmışlardır. Lakin bu imamlardan sonra gelen tabileri sünnet terimini furû' fıkıh ilminin sınırları içerisinde tanımlamaya çalışmışlardır.[200]

Fıkıh usulü âlimleri ise sünneti şer'i deliller içerisinde ele almışlardır. Bu bağlamda fıkıh usulü âlimlerine göre sünnet, şer'i ahkâmın asıllarından biri ve dinde Kur'ân'dan sonra ikinci asli kaynaktır. Sünnet, "Hz. Peygamberden Kur'ân dışında sadır olan söz, fiil ve takrir"[201] şeklinde tanımlamışlardır. Usülcülerden en-Nesefî (ö. 710/1310) sünneti, "Hz. Peygamberden söz ve fiil olarak rivayet edilen şey"[202] olarak tanımlamıştır. Hanefi Usulcülerden Molla Cîyûn (ö. 1130h.) ise sünneti şöyle tanımlamıştır: "Sünnet Hz. Peygamber'in söz, fiil, takriri ile sahabenin sözlerine ve fiillerine ıtlak olunur. Hadis ise özel olarak Hz. Peygamber'in sözleri için kullanılır."[203] Bu bağlamda fıkıh usulcüleri sünneti "Hz. Peygamberden Kur'ân dışında nakledilen ve şer'î delil olmaya elverişli olan söz, fiil ve takrirler"[204] olarak tanımlamaya ve anlamaya çalışmışlardır.

---

[198] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 66.
[199] Abdühâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 67.
[200] Coşkun, *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi,* 55.
[201] Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-Hadîsi'n-Nebevî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1992), 1/1.
[202] Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannef ale'l-Menâr,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/3.
[203] Molla Cîyûn, İbn Ebî Sa'îd b. Ubeydullah el-Hanefî, *Şerhu Nuru'l-Envâr Ale'l-Menâr,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/3.
[204] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 284.

Hadisçilere göre sünnet, Hz. Peygamber'den ister şer'î olsun isterse olmasın ona nisbet edilen, onunla ilgili her türlü sîret, ahlak, şemail, haber, söz ve fiili naklederler. Bu bağlamda farklı tanımlayanlar[205] olmakla birlikte hadisçilerin cumhuruna göre sünnet, "Hz. Peygambere izafe edilen her türlü söz, fiil, takrir, sıfat ve hatta uykuda ya da uyanıkken sergilediği her hareket ve sükûndur.[206] Bu manada Hz. Peygamber'in risâletten önceki hayatı da bu kapsamdadır. Muhaddisler sahabeye ve tabiûna ait olan söz ve fiilleri de sünnet olarak kabul etmişlerdir. Sünnet bu manasıyla hadisle eş anlamlıdır. Merfû', mevkûf ve maktû' haberleri de içine alır.

Mutasavvıflarda sünnet kavramını tanımlamışlardır lakin onlarda kendi aralarında farklı tanımlamalar yapmışlardır. Bunlardan eserleri günümüze ulaşan ilk sûfilerden olduğu bilinen el-Muhâsibî (ö. 243/857)) sünneti şöyle tanımlamıştır: "Sünnet, çok namaz kılmakla, oruç tutmakla, sadaka vermekle, akılla, fehimle, garib kelimelerle, "bana ulaştı ki…" gibi sözlerle mev'ızeyle idrak edilemez. Sünnet ancak Allah'ın Kitâb'ına, Rasûlullah ve ondan sonra gelen hidayete ermiş râşid imamların sünnetine ittiba edip boyun eğmekle kavranabilir."[207] Bu tanıma göre sünnet, sadece Hz. Peygamber'in değil, râşid halifelerin sünnetini de içine alan kapsamlı bir kavramdır.

Tasavvufçular sünneti kelâmî anlamda da kullanmışlardır. Öyle ki Muhâsibî'nin bid'atçileri; "sünnet dışı yollara kayıp Allah'ın kullarını saptıran, sünnetin nurunu söndürüp dalaleti diriltmek isteyen kimseler"[208] şeklinde tanımlaması tasavvufçuların sünneti kelâmî anlamda da kullandığını göstermektedir. Sonuç olarak tasavvufçular sünneti, hem edille-i şer'iyyeden biri hem uyulması, takip edilmesi gereken bir yol, hem de kelami anlamda bid'atın zıddı olarak anlamışlardır.

Kelamcılarda sünneti kendi konuları, temel esasları bağlamında tanımlamışlardır. Klasik kelamcılardan Cürcânî (ö. 816/1413), sünnet kavramını "Hz. Peygamberden sadır olan söz, fiil veya takrirleri ile onun devamlı surette yaptığı ancak farz sayılmayan işleri olması açısından müşterek bir lafız olduğunu ifade ederek

[205] el-Huşû-î, *es-Sünnet,* 425.
[206] el-Huşû-î, *es-Sünnet,* 425.
[207] Abdullah Aydınlı, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1986), 207.
[208] Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, (Konya: Yediveren Yayınları, 2001), 88.

muhaddislerle fakihlerin tariflerini birleştirmiş görünmektedir.[209] Nitekim tarihte kelamcılar ile hadisçiler arasındaki münakaşalardan bahseden Koçyiğit,[210] kelam ilminde sünnetin bid'atın zıddı olarak kullanıldığını ve bazı kişilerin bid'at ehlinden sayılırken hakkında bir nass bulunsun yada bulunmasın genellikle Hz. Peygamber'in düşünce ve davranışlarına uygun bir hayat tarzı takip edenlerin sünnet ehlinden olduklarını belirtmektedir.[211] Bu hususta başka bir değerlendirmede şöyle açıklanmıştır: "Kelam ilminde ise sünnet kavramı, bid'atın karşılığı olarak kullanılır. Bu bağlamda sünnet, Hz. Peygamber'in düşünce ve davranışlarına uygun bir yolu, Onun emir ve yasaklarını, ilk Müslümanların Rasûlullah'dan tevarüs ederek takip ettikleri anlayış ve çizgiyi bu yönüyle övgüye layık dosdoğru yolu ifade eder."[212]

Sonuç olarak sünnet kavramı lügatte yol, usul, âdet, gidişat, iyi veya da kötü olarak bir kimsenin alışkanlık haline getirdiği davranış anlamına gelmektedir. Sünnet kavramı Hz. Peygamber'e hasredilince artık Hz. Peygamber'in gerek nübüvvetten önce gerekse nübüvvetten sonra ondan rivayet edilen söz, fiil, takrir ve davranışların her birini ifade etmiştir. Daha sonraki zamanlarda tedvin faaliyetlerinin başlamasıyla farklı ilimlerinde tedvin edilmesi ve sünnet kavramının her bir ilmin konusu olması hasebiyle sünnet kavramı her bir ilmin kendi literatürü içerisinde farklı tanımları yapılmıştır. Kavramın bu şekilde farklı tanımlarının yapılmasında ilimlerin konularının, usullerinin ve yaklaşımlarının farklı olması etkili olmuştur.

Buraya kadar incelenen başlıklarda sünnet ve hikmet kavramının lügatlerde, Kur'ân-ı Kerim'de, hadisi şeriflerde ve İslami ilimlerde nasıl geçtiği, hangi anlamları taşıdığı anlatılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın bu kısmında ise sünnet ve hikmet kavramının birbiriyle olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

---

[209] Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi,* (İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2009), 20-21. (Cürcânî, Ta'rîfât, 161'den naklen.)
[210] Bu konuda bk. Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar,* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984), 298.
[211] Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü,* (Ankara: Rehber Yayınları, 1992), 430.
[212] Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları,* (Erzurum: Ekev Yayınları, 2001), 39. (el-İsfehâni ve Ebu'l-Bekâ'dan naklen); Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü,* 430.

3.2 Hikmetin Sünnet ile Olan İlişkisi

Sünnet ve hikmet kavramları yüzeysel olarak bakıldığında her ne kadar birbirinden farklı kavramlarmış gibi görünse de bu kavramların içeriğine, Kur'ân ve hadislerdeki ilişkilerine bakıldığında birbirine yakın birer kavram olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da ve birçok hadiste sünnet ve hikmet kavramları zikredilmiştir. Allah cc. şöyle buyurmuştur:

> *"Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi"*[213], *"Nitekim kendi içinizden, size ayetlerimizi okuyan, sizi temizleyen, size Kitâb'ı ve hikmeti getirip size bilmediklerinizi öğreten bir rasûl gönderdik"*[214],
>
> *"Allah peygamberlerden, "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz" diyerek söz almış, "Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi?" dediğinde "Kabul ettik" cevabını vermişler; bunun üzerine "O halde şahit olunuz, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" buyurmuştu."*[215]

Başka bir ayeti kerimede, *"İçlerinden kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini temizleyen, kendilerine Kitâb ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur."*[216] Nisâ sûresinde, *"Allah, sana Kitâbı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir…"*[217] Ahzâb sûresinde de *"Evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti hatırlayın…"*[218] buyrulmuştur.

Zikredilen ayetlere bakıldığında hikmet kavramı hemen hemen aynı ifade ve üslupla, ayrıca kitapla beraber peş peşe zikredilmiştir. Nitekim bu üslup ve sıralamanın bir gayesi vardır. Bu konuda İmam Şâfiî, şöyle söylemiştir:

فَذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى الْكِتَابَ، وَهُوَ الْقُرْآنُ، وَذَكَرَ الْحِكْمَةَ، فسَمِعْتُ مَنْ أَرْضَى مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ بِالْقُرْآنِ، يَقُوْلُ: الْحِكْمَةُ سُنَّةُ رَسُولِ اللَّهِ وَهَذَا يُشْبِهُ مَا قَالَ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ

[213] el-Bakara, 2/129.
[214] el-Bakara, 2/151, 231.
[215] Âl-i İmrân, 3/81.
[216] Âl-i İmrân, 3/164.
[217] en-Nisâ, 4/113.
[218] el-Ahzâb, 33/34.

"Allah, Kitaptan bahsetmektedir; o Kur'ân'dır, fakat hikmetten de aynı şekilde bahsetmektedir. Kur'ân ilmi konusunda kendilerine güvendiğim kimseler şöyle dediler: Hikmet, Rasûlullah'ın sünnetidir. Doğrusunu Allah bilir ama bu, doğruya en yakın görüştür."[219] Cuma sûresinde Allah cc. hikmeti şu şekilde zikretmiştir:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّنَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍۙ

"Ümmiler arasından kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitâbı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Halbuki onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler"[220] ayetindeki 'hikmet'i 'Sünnet' olarak anlamak ve 'Kitâb ve Sünneti öğretmek istemektedir' şeklinde çevirmek doğru olacaktır.[221]

Yine İmam Şâfiî,

> "Dinine, aklına ve ilmine güvendiğim birinden duydum; Hz. Peygamber'in Nûr sûresindeki[222] liân ayetleriyle ilgili olarak verdiği kararlar bütünüyle Allah'ın emrettiğine uygundur. Çünkü O, peygambere iki şekilde emreder. Birincisi Allah ona vahiy indirir, insanlara da bu vahiy okunur. İkincisi Allah'tan peygambere şöyle yap diye risâlet (mesaj) gelir, o da onu yapar"[223]

diyerek ayetlerde Kur'ân ifadelerinden sonra gelen hikmet kavramından maksadın sünnet olduğunu savunmuştur.

Bu anlamda mantıki izahlar yapmaya çalışan İmam Şâfiî bu istidlalini şöyle açıklar; "Kur'ân'da, Kitâb'dan hemen sonra hikmet zikredilmiştir. Sonra Allah, insanlara Kitâb'ı ve hikmeti öğretmeyi onlara bir nevi nimeti olarak peş peşe ve ısrarla zikretmesinden anlaşılan sadece sünnetin hikmet olduğudur. Başka bir seçeneğe gitmek mümkün değildir."[224]

---

[219] eş-Şâfiî, *er-Risâle,* 78; Ayrıca bk. eş-Şâfiî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990), 38; eş-Şâfiî, *el-Ümm,* (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1996), 10/436, 15/13.
[220] el-Cuma, 62/2.
[221] Mehmet Önal, "Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak", *İlahiyat Akademi Dergisi,* c.y./7-8 (2018), 180.
[222] Nûr, 24/4-9.
[223] Şâfîî, *el-Ümm,* 10/436.
[224] Şâfîî, *er-Risâle,* 79; Ahmet Keleş, "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi", *Eskiyeni,* 37 (Kasım 2018), 40-41.

Nitekim Mikdam b. Ma'dîkerib'in rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَيَحْسَبُ أَحَدُكُمْ مُتَّكِئًا عَلَى أَرِيكَتِهِ قَدْ يَظُنُّ أَنَّ اللَّهَ لَمْ يُحَرِّمْ شَيْئًا إِلا مَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ، أَلا وَإِنِّي وَاللَّهِ قَدْ أَمَرْتُ وَوَعَظْتُ وَنَهَيْتُ، عَنْ أَشْيَاءَ إِنَّهَا لَمِثْلُ الْقُرْآنِ أَوْ أَكْثَرُ، وَإِنَّ اللَّهَ لَمْ يُحِلَّ لَكُمْ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتَ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلا بِإِذْنٍ وَلا ضَرْبَ نِسَائِهِمْ وَلا أَكْلَ ثِمَارِهِمْ إِذَا أَعْطَوْكُمُ الَّذِي عَلَيْهِمْ

> "Bana Kitâb (Kur'ân) ve onunla beraber onun gibisi (sünnet) verildi. Yakında karnı tok, koltuğuna yaslanmış birisi: Size bu Kur'ân yeter; onda neyi helal bulursanız helal kabul ediniz, onda neyi haram bulursanız onu da haram biliniz, diyecek. Şunu iyi biliniz ki, size ehli eşek eti, köpek dişli yırtıcı hayvanlar, aranızda anlaşma bulunan millet ferdinin kayıp eşyası helal değildir. Ancak bu sonuncudan sahibinin vazgeçmesi müstesna…"[225]

Bu hadisi şerif İmam Şâfiî'nin istidlalini kuvvetlendirmektedir. Öyle ki Kur'ân-ı Kerim'de Kitâb ve hikmet birlikte zikredilmiş,[226] kitapla birlikte hikmetinde indirildiği[227] açıklanmıştır. Hz. Peygamber Efendimiz'in de "Bana Kitâb (Kur'ân) ve onunla beraber onun gibisi (sünnet) verildi" buyurması ayette geçen hikmet kavramının, sünnet olduğunu te'yid etmektedir.[228]

> "Şâfiî, hikmet kavramını açıklarken Kitâb'ın bizatihi kendisini ele almıştır. Çünkü Kitâb, her sahada peygamberi öne çıkarmaktadır ve onu Allah ile beraber anmaktadır. Ahzâb sûresinin 34. ayetinde bu durum açıkça görülmektedir. Nitekim Şâfiî de istidlalinde aynı ayetten yola çıkmıştır. Şâfiî'ye göre Kitâb Allah'ın vahyi ise, hikmette bu minvalde vahyin açıklayıcısı olan peygamberin sünnetidir. Aynı şekilde imandaki iki unsur olan Allah'a ve Rasûlü'ne imandan hareket eden İmam Şâfiî, söz konusu iman formülünü Kitâb ve hikmet paralelinde değerlendirince mantıkî olarak da hikmetin sünnet olduğunu ifade eder. Diğer bir ifadeyle Kitâb, Allah'ı temsil ediyorsa, hikmet de (ayetlerin söz dizimi ve üsluplarından anlaşıldığı kadarıyla) peygamberi ima etmektedir."[229]

Kur'ân-ı Kerim'de "Kitâb ve hikmet" kavramları hep birlikte zikredilmiştir. Bu ayetlerde hikmet kavramı, Kitâb'ın (Kur'ân'ın) hemen peşinden zikredilmiştir. Ayetin öncesinde ve sonrasında bazı durumlar anlatılmış ya da bazı durumlar hakkında bilgi verilmiştir. Buna binaen müminlerin Kitâb'a (Kur'ân'a) ve hikmete (Sünnete) uymaları ifade edilmiş ve bazı konular hakkında da bilgi verilmiştir.

---

[225] Ebû Dâvûd, "Sünnet",6; Tirmizî, "İlim", 10; İbn Mâce, *Mukaddime,* 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/367, 4/131, 6/81.
[226] el-Bakara, 2/151, 231; Âl-i İmrân, 3/164; en-Nisâ, 4/113; el-Cuma, 62/2; el-Ahzâb, 33/34.
[227] en-Nisâ, 4/113.
[228] Şemseddin Kırış, "Erîke Hadisi'nin Râvîsi Olarak Mikdâm b. Ma'dîkerib", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2018), 1009.
[229] Gıyasettin Arslan, "İmam Şâfînin Hikmet Teorisi", İslamî *Araştırmalar Dergisi,* 16/3 (2003), 449.

Bazı ayetlerde de şöyle buyrulmuştur:

> *"Ey İman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah'a ve peygambere götürün. Bu, hayırlı ve netice itibariyle en güzeldir."*[230] *"Allah ve Rasulü bir şeye hükmettiği zaman, inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka bir yolu tercih etme hakları yoktur. Allah'ın ve Rasulü'nün emrine itaat etmeyenler doğru yoldan açıkça sapmışlardır."*[231] *"Her kim Rasul'e itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur. Kimde yüz çevirirse biz seni onlara bekçi olarak göndermedik."*[232] Bir başka ayette de şöyle buyrulmuştur: *"Rasul'ün çağrısını, kendi aranızda birbirinizi çağırmanız gibi tutmayın. Allah içinizden sıvışıp gidenleri şüphesiz bilir. O'nun buyruğuna aykırı hareket edenler, başlarına bir belanın gelmesinden veya can yakıcı bir azaba uğramaktan sakınsınlar."*[233]

Zikredilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah, Hz. Peygamber'e itaat edilmesini kendisine itaatle bir tutmuştur. "Allah ve Rasûlü bir konuda hükmettiğinde mümin erkek ve kadın için artık bir muhayyerlik yoktur…" ayetinde Allah, Hz. Peygamber'e hüküm koyma yetkisi vermiştir ve ona itaat edilmesini emretmiştir. Kitap ve hikmetin birlikte zikredildiği ayetler de [234] bu şekilde değerlendirilebilir. Çünkü Hz. Peygamber'in rivayet etmiş olduğu "Bana Kitâb ve onunla beraber onun gibisi verildi"[235] hadisi bunu güçlendirmektedir. Dirâyet tefsiri örneğinin en önde gelen müfessirlerinden biri olan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), hikmetin sünnet olduğunu beyan etmiştir.[236]

> "Buna örnek olarak, *"Ey Rabbimiz, onlara kendi içlerinden senin ayetlerini okuyacak, onlara Kitâb ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir elçi gönder"*[237] âyetinin tefsirinde şu görüşlere yer vermektedir: "Bu ayette önce Kur'ân'ın tilaveti sonra öğretilmesi zikredildi ve sonunda hikmet onlara atfedildi. Bu atıftan dolayı, hikmetin Kitâb'ın dışından olması gerekir, o da sünnettir."[238]

En geniş anlamda ilk rivayet tefsiri örneğini veren Taberî (ö. 310/922)'ye göre hikmet, sünnetin kendisidir.[239] Aynı zamanda Taberî, hikmete yine sünnetle irtibatlandırdığı şu anlamları da yükler: "Dini bilmek, derin bir anlayışa sahip olmak, nübüvvet, sözde ve davranışta doğru olmak ve aklı iyi kullanmaktır. Ancak bunların gerçekleşebilmesi

---

[230] en-Nisâ, 4/59.
[231] el-Ahzâb, 33/36.
[232] en-Nisâ, 4/80.
[233] Nûr, 24/63.
[234] el-Bakara, 2/151, 231; Âl-i İmrân, 3/164; en-Nisâ, 4/113; el-Cuma, 62/2; el-Ahzâb, 33/34.
[235] Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6; Tirmizî, "İlim", 10; İbn Mâce, *Mukaddime*, 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/367, 4/131, 6/81.
[236] Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-*Ğayb, 4/61.
[237] el-Bakara, 2/129.
[238] Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-Ğayb,* 4/61.
[239] Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 2/574.

için Hz. Peygamber'in açıklamalarına ihtiyaç bulunmaktadır.[240] Taberî bu görüşüyle hikmetin sünnet olduğunu bir kere daha vurgulamıştır. Nitekim Kur'ân'ın en doğru şekilde anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber'in nübüvvet görevi içerisinde İslam'ın temel kaynağı olan Kur'ân'ın açıklanması hikmet olarak telakki edilmiştir.[241] Hz. Peygamber'in örnekliği[242] açısından bakıldığında Taberî'nin hikmeti sünnet olarak kabul etmesini yerinde bulmamak mümkün değildir. İslam'ın temel kaideleri olan doğruluk, faydalılık, hak sahibine hakkını vermek, aklı ve vahyi dengede götürmek meseleleri açısından da sünnetin farklı bir şey söylemediği de ele alınırsa, Taberî'nin hikmeti sünnet olarak değerlendirmesi bir tahsis değil bilakis bu kavramı hayatın tamamına uygulandığını görmek mümkündür.[243]

İmam Şâfiî, hikmetin sünnet olduğu görüşünü, hikmetin sünnetle birlikte zikredilmesi, Allah'ın, Hz. Peygamber'e itaati farz kılması, insanların ise onun emrine muhalif olamayacaklarını, Kitâb ve sünnetin farz kıldıklarından gayrı hiçbir şeyin farz hükmünü koyamayacağını söyleyerek bu görüşünü temellendirmiştir.

> "Zira Allah, kendisine iman edilmesinin geçerli olabilmesi için Rasûlü'ne de imanı şart koşmuştur. Nitekim sünnet, Allah'ın muradını açıklar, te'yid eder ve teşri'de bulunur. Böylece Şâfiî, sünneti hikmetle karşılamış ve onu Kitâb ile beraber ele almıştır. Böylece Allah'ın kendi muradı ile ilgili olarak böyle bir imtiyazı hiç kimseye vermediğini[244] göz önüne alan Şâfiî, hikmetin sünnet olduğu sonucuna ulaşmıştır."[245]

Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleymân hikmet kavramını beş farklı manada yorumlamıştır.[246] Bunlar; Kur'ân'ın emir ve nehyini içeren öğütler,[247] fehim ve ilim,[248] nübüvvet,[249] Kur'ân tefsiri,[250] Kur'ân'ın kendisi.[251] "Mukâtil b. Süleymân'ın üçüncü ve dördüncü sırada zikretmiş olduğu nübüvvet ve Kur'ân tefsiri yan yana ve birlikte düşünüldüğünde Şâfiî'nin hikmet teorisinin bazı ipuçlarını bulmak mümkündür."[252] Zira hikmet kavramını nübüvvet ve Kur'ân

---

[240] Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* 2/574.
[241] Çalışkan, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", 98.
[242] el-Ahzâb, 33/21.
[243] Çalışkan, "Kur'ân'da Hikmet Kavramı", 98.
[244] Şâfiî, *er-Risâle,* 79.
[245] Gıyasettin Arslan, *Hicri İkinci Asrın Siyasi Yapısı İçinde İmam Şâfî'nin Kur'ân-ı Tefsir Metodolojisi,* (İstanbul: Müsbe Yayınları, 2001), 142.
[246] Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-Nezâir,* thc. Ali Özek, (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993), 29.
[247] Meryem, 19/12; el-Bakara, 2/231; en-Nisâ, 4/113.
[248] Lokmân, 31/12; el-En'âm, 6/89.
[249] en-Nisâ, 4/54; Sâd, 38/20; el-Bakara, 2/251.
[250] el-Bakara, 2/269.
[251] en-Nahl, 16/125.
[252] Arslan, "İmam Şâfî'nin Hikmet Teorisi", 449.

tefsirinden ayrı düşünmekte mümkün değildir. Çünkü Allah, birçok ayeti kerimede Hz. Peygamberi övmüş, ona itaati şart koşmuş hatta Hz. Peygamber'e itaati kendisine itaatle bir tutmuştur. Dolayısıyla hikmet kavramının nübüvvet ya da Kur'ân'ın tefsiri şeklinde açıklanması, hikmetin sünnet olduğu kabul edildiğinde bu kavramların sünnet kavramıyla ilişkili olduğu görülecektir.

Şâfiî'nin hikmet kavramını, Mukâtil b. Süleymân'dan farklı olarak yorumlamasında Şâfiî'nin hadis usulü ve sünnet anlayışıyla birlikte dönemin siyasi ve fikri ortamının da etkisi olduğu söylenebilir. Özellikle de Mu'tezile ve Şia'ya karşı Kitâb ve sünnetin bütünlüğünü korumak, dinde Kur'ân'dan sonra temel kaynak olan sünnetin bağlayıcılığını ortaya koymak, diğer bir ifadeyle Kitâb ve hikmetin beraberliğine vurgu yaparak sünnete gereken değeri vermeyenlere karşı onu savunma düşüncesi etkili olmuştur denilebilir.[253] Öyle ki Hariciler ve Mu'tezile, hadis rivayetlerinde bazı çelişkileri gerekçe göstererek hadisleri reddetme yoluna gitmişlerdir. Bundan dolayı da Şâfiî, gerek bu gruplara doğru olanı göstermek, gerekse sünnetin dindeki yerini ve bağlayıcılığını ortaya koymaya çalışmıştır denilebilir.

Bazı araştırmacılar Şâfiî'nin hikmet teorisini zorlama bir yorum olarak değerlendirmiştir. Nasr Hâmid Ebû Zeyd (ö. 2010), Şâfiî'nin bu görüşü hakkında şunları söyler:

> "Şâfiî, burada sistemini kurarken (sünnet ile Kur'ân'ın organik bağlarını kurmaya çalışırken) hikmeti bizzat Kitâb'ın kendisi olarak yorumlayanlara karşı o, Ahzâb sûresi 34. ayetteki "mâ yutlâ" (tilavet olunan) ifadesini yani kıraati "en-nutk" olarak te'vil etmek zorunda kalır; ta ki Kur'ân'ı nutuk ettiği gibi, nutuk ettiği sünnet de hikmet olarak izah edebilsin."[254]

Araştırmanın ilerleyen kısmında bu hususa değinileceği gibi Şâfiî, vahyi okunan vahiy ve okunmayan vahiy şeklinde birbirinden mahiyeti bakımından ayırmıştır. Öyle ki bu hususta belirlenmesi gereken, ana vahiy dışında vahiy almanın mümkün olup olmadığıdır. Bu hususta yapılan araştırmalar bunun imkanını ortaya koymaktadır.

> "Kur'ân vahyi ile diğer vahiyler (sünnet vahyi) Râğıb el-İsfehânî'nin dediği gibi bazı sembollerle gerçekleşen bir konuşma niteliğinde olabilir. Çünkü Kur'ân dışındaki vahiylerde birtakım yollarla vahyin sadece kalbe ilkası söz konusudur. Halbuki Kur'ân

[253] Arslan, "İmam Şâfî'nin Hikmet Teorisi", 449.
[254] Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "el-İdeolojiyyetü'l-Vasatiyye et-Telfikiyye fî Fikri'ş-Şâfî", *el-İçtihad Dergisi* 19 (1990), 84.

> vahyinin Peygamber'e inzali sadece bir intikalden ibaret değildir… Onun inzalinde hem lafız hem ses ve hem de her ikisinin birleşmesinden doğan bir kıraat söz konusudur."[255]

Bu da Şâfiî'nin hikmet hakkında söylemiş olduğu görüşlerini teorik olarak desteklemektedir.

Nasr Hâmid Ebû Zeyd, vahyin merkezi anlamının "bildirim" olduğunu ve onun da "gizli ve süratli" olması gerektiğini söylemiştir.[256] O halde Nasr Hâmid'e göre vahiy bir bildirim ise hikmet niçin bir vahye yahut ilhama dayalı olmasın? Ve hangi gerekçe ile Şâfiî zorlamada bulunmuş olsun?

Nasr Hâmid, İlahi Hitabın Tabiatı adlı eserinde şunları söyler:

> *"Vahiy Allah'ın insanlığa yönelik hitabına delalet eden tüm metinleri kapsayan bir kavramdır. Bu, Kur'ânî kullanım itibariyle böyledir. Öte yandan vahiy, Kur'ân öncesi Arap dilinde de bir çeşit 'bildirim' anlamı içeren her türlü iletişim faaliyetini de ifade etmektedir. Nitekim Lisânü'l-Arab'da şunlar kaydedilmiştir: "Vahiy kelimesinin lügatteki kök anlamlarının tümü, gizlilik içinde gerçekleşen bir haber iletmeyi ifade eder. Her ne kadar Lisânü'l-Arab müellifi, ilham, işaret, ima, kitâbet ve kelam gibi anlamları "vahiy" kelimesinin anlam içeriğine dahil etse de "bildirim" anlamı bunların tümünü bünyesinde barındırmakta ve bu anlamlardan her biri, bildirim şekillerinden birini ifade etmektedir. Zira bildirim, kimi zaman yazıyla, kimi zaman işaretle, kimi zaman ima ile kimi zaman da ilham yoluyla gerçekleşir."*[257]

Nasr Hâmid'in burada vahiy hakkında ileri sürmüş olduğu görüşleri incelendiğinde onun Şâfî hakkındaki iddialarının tutarsız olduğu, taraflı olmaktan ileriye başka birşey olmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki kendisi vahyi açıklarken vahyin birçok farklı şekilde gelebileceğini, vahyin sadece kalbe ilka şeklinde değil, kimi zaman işaretle, kimi zaman yazıyla, kimi zaman ima ile, kimi zaman da ilham yoluyla gelebileceğini söylerken kendisinde bulmuş olduğu söyleme hakkını Şâfiî'ye tanımamıştır. Nasr Hâmid, vahiy hakkındaki bu görüşleriyle Şâfiî'yi reddetmekten ziyade desteklemiştir. Vahiy, hikmet ve tilavet üçgeninde Şâfiî'nin ulaşmış olduğu sonuçların doğru olabileceğini, diğer bir ifadeyle yanlışlanabilir mahiyette olamayacağını göstermektedir.

Ayrıca Şâfiî'nin hikmet teorisi, okunan vahiyle beraber, okunmayan sünnet/hikmet, bizzat Nasr Hâmid'in işaret etmiş olduğu söz konusu anlamları açısından da

[255] Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 40.
[256] Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı,* çev. Mehmet Emin Maşalı, (Ankara: Kitâbiyat, 2001), 54.
[257] Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı,* 53-54.

mümkündür.[258] Nitekim hikmet, vahiy çeşitlerinden kitâbet türü vahiy hariç diğer vahiylerden işaret, ima ve ilham türü vahiylerin her biri açısından da imkan dahilindedir.

Şâfiî, "Hikmet, Kur'ân'dan ayrıdır; ancak o da tilavet olunan bir şeydir"[259] diyerek çeşitli ayetlerle[260] bu görüşünü desteklemiştir. Nitekim bu bağlamda Şâfiî'nin Ahzâb sûresi 34. ayetiyle olan istidlali son derece isabetlidir. Çünkü ayetin öncesine ve sonrasına bakıldığında hikmetin peygamberle ilgisinin bulunduğu görülecek ve surenin de genel anlamda Peygamber ve onun üstlenmiş olduğu misyondan bahsettiği anlaşılacaktır.

Dini anlama ve yorumlamada Arap dilini ve özelliklerini bilmek son derece önemlidir. Kur'ân, Arapça olarak indirilmiştir.[261] Bu sebeple Arap dilini bilmek, onun inceliklerine sahip olmak gerekir. Tabi ki sadece Arap dilini bilmek, Kur'ân'ı anlamada tek başına yeterli değildir. Çünkü Kur'ân'da bazı kelimeler vardır ki lügat anlamlarının dışında farklı bir manaya sahiptir. Örneğin Kur'ân'da "salat" ifadesi geçmektedir. Bu kelime lügate bakıldığında dua anlamına geldiği görülmektedir. Lakin kelimenin Kur'ân'daki karşılığına bakıldığında bunun "namaz" anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Bunu bizlere öğreten, bildiren Hz. Peygamber Efendimiz'dir. O, Allah'tan almış olduğu vahiyleri sadece insanlara bildirmemiş aynı zamanda ayetleri açıklamış, te'yid etmiş ve en önemlisi yaşamıştır. Hz. Peygamber Efendimiz, dinin anlaşılmasında ve uygulanmasındaki rolü çok büyüktür. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "namazı kılınız, orucu tutunuz, Beytullâh'ı haccediniz" şeklinde farzlar bildirilmiştir. Fakat bunların nasıl yapılacağı, namazın kaç rekat olduğu, nasıl kılınacağı, orucun mahiyeti, haccın nasıl yapılacağının bilgisi verilmemiştir. İşte Hz. Peygamber Efendimiz, kendisine verilen bu vahyi (vahyi metlüv), insanlara tebliğ

[258] Arslan, "İmam Şâfî'nin Hikmet Teorisi", 450.
[259] Şâfî, *el-Ümm,* 15/13.
[260] *"Hayır, Rabbine Andolsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın onu kabullenmedikçe ve boyun eğip kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar."* en-Nisâ, 4/65; *"Rasulün çağrısını aranızda, birinizin diğerini çağırması gibi görmeyin. Aranızdan gizlice sıvışıp gidenleri Allah elbette bilir. Onu emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belanın ya da can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar."* en-Nûr, 24/63; *"Allah'ın başka beldeler halkından alıp Rasulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir. Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının. Allah'a karşı saygısızlık etmekten sakının. Kuşkusuz Allah, cezalandırmada çok çetindir."* el-Haşr, 59/7.
[261] Yûsuf, 12/2.

etmiş, bununla birlikte mücmel ayetleri tafsil etmiş, müşkil ayetleri tavzih etmiş, mutlak olanları takyid, ammları tahsis etmiştir. Yani Allah'ın izniyle hüküm koymuştur. Burada anlatmak istediğimiz husus, Hz. Peygamber'in vahyi metlüv (okunan vahiy) dışında vahyi gayri metlüv (okunmayan vahiy) şeklinde vahiy aldığıdır.

Şâfiî, Arap toplumunun zihninde bilinen kelime anlamlarıyla, Kitâb'ın onlara yüklediği manaların temyiz ve anlamlandırılmasında bir usule ihtiyaç hissetmiş,[262] bu ikilemden kurtulmak için dilde adil hakem olabilecek bir otorite bulmak gereksinimi duymuştur. Ona göre bu hakem, hem muhatabın (Arapların) dilini, hem de vahiy dilini en iyi bilen biri olmalıdır. Şâfiî'ye göre bu şartları taşıyan tek kişi, Hz. Peygamber'dir. Çünkü *"Hz. Peygamber kavminin dilini herkesten daha iyi bilir, peygamberden başka Arapçayı tam olarak bilen de yoktur."*[263]

Hz. Peygamber'in namazın nasıl kılınacağını, haccın rükunlarını vb. hususları vahyi metlüv (okunan vahiy)den aldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü, vahyi metlüvden aldığını savunmak, Hz. Peygamber'in almış olduğu vahyin bir kısmını gizlediği manasına gelir ki bu da imkansız bir şeydir. Peygamberlerin, Allah'tan almış oldukları vahyi gizlemeleri gibi bir durum söz konusu dahi değildir. Şüphesiz Kur'ân da bu husus şöyle anlatılmıştır: *"Eğer Peygamber bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kıskıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık. Hiçbiriniz buna mani olamazdınız."*[264]

Dolayısıyla Hz. Peygamber, almış olduğu vahyi insanlara ne bir fazla ne bir eksik bırakmaksızın tebliğ etmiştir. Lakin inzal buyrulan ayetlerin her birinin manası açık değildir. Bir kısmı mücmel, yani ayetin bir kısmı açıklanmış bir kısmı açıklanmamıştır, bir kısmı müşkil, bir kısmı da mutlak ve amm'dır. İşte burada Hz. Peygamber'in, bu kelime ve kavramları öğrendiği Kur'ân dışında başka bir vahye (okunmayan vahye) ihtiyaç vardır. Şâfiî'nin de hikmet dediği şey, bu vahiydir. Yani vahiy sahibinin yine vahyin şerh ve tefsiri için peygambere özel; sadece ona has, ilave

[262] Arslan, "İmam Şâfî'nin Hikmet Teorisi", 451.
[263] Şâfîî, *er-Risâle,* 42.
[264] el-Hâkka, 69/44-47.

ilim ve bilgi ilham etmesidir. Şâfiî'ye göre, Hz. Peygamber, dil ve hikmetle donatılarak desteklenmiştir.

Bazı araştırmalarda bu husus şöyle değerlendirilmiştir:

> *"Bu noktada elçilerin diğer insanlara açıklamak zorunda olmadıkları özel tecrübeler yaşadıklarını kabul edelim ki -bu ihtimal akla uzak değildir- o zaman bu özel bilgilerin insanları ilgilendiren yanı yoktur. Peygamberlerin bazı özel tecrübeler yaşamalarında yadırganacak bir şey olduğunu sanmıyoruz. Bu bakımdan peygamberlerin "öznel vahye" muhatap oluşlarını kabul etmemek doğru olmaz."*[265]

Nitekim bu hususta hem Kur'ân'da hem de hadislerde nasslar bulunmaktadır. Necm sûresinde; *"O, kişisel arzularına göre konuşmamaktadır. O, kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir"*[266] buyrulmuştur. Bu ayette Peygamber Efendimizin heva ve hevesinden konuşmadığı, her bir sözünün vahiy olduğu ifade edilmiştir.

Diğer bir ayette şöyle buyrulmuştur:

وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدِيْثًاۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْۢ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهٖ قَالَتْ مَنْ اَنْۢبَاَكَ هٰذَاۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيْمُ الْخَبِيْرُ

> *"Peygamber, eşlerinden birine gizlice bir söz söylemiştir. O, bunu peygamberin diğer bir eşine haber verince, Allah da peygambere durumu bildirmiş, O da bir kısmını yüzüne vurmuş, bir kısmını yüzüne vurmaktan geri durmuştu. Eşine, gizlice söylediği şeyi başkasına nakletmiş olduğunu bildirince, eşi: Bunu sana kim haber verdi? demiş, O da: Bana her şeyi bilen ve her şeyden haberdar olan Allah haber verdi, demişti."*[267]

Dikkat edilecek olursa ayette, Hz. Peygamber'in sır verdiği hanımının bu sırrı ifşa ettiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Tam tersine sırrı Allah'ın peygamberine haber verdiği ayette çok açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu da bize ayetlerin dışında Allah'ın Hz. Peygamber'e bazı şeyleri vahyettiğini gösterir.

Mikdam b. Ma'dîkerib'in Rasûlullah'dan naklettiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Bana Kitâb ve onunla beraber onun gibisi verildi…" buyurmuştur.

[265] Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Ğayb İlişkisi*, (İstanbul: Şule Yayınları, 1996), 241.
[266] en-Necm, 53/3-4.
[267] et-Tahrîm, 66/ 3.

Nitekim hadiste geçen "Kitâb" kavramı ile Kur'ân-ı Kerim'in, "onunla beraber onun gibisi verildi" ifadesinden de sünnetin kastedildiği belirtilmiştir.

Hz. Peygamber'in "Şüphesiz Rabbim bana emretti",[268] "Şüphesiz Allah bana emretti ki…"[269], "Şüphesiz Allah bana… diye vahyetti"[270] şeklinde buyurmuştur. Bu ifadeler hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Kur'ân'ın dışında Allah'ın, Hz. Peygamber'e bazı şeyleri vahiy yoluyla bildirdiğini göstermektedir.

Bu ayet ve hadislerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'e gerek ayetlerde gerekse hadislerde Kur'ân vahyi dışında başka bir vahyin indirildiği görülmektedir. Burada Kur'ân vahyi dışında zikredilen vahyin Sünnet/Hikmet olduğu anlaşılmıştır. Aynı şekilde Kur'ân'da Kitâb ile birlikte zikredilen Hikmet'in de Sünnet olduğu ya da en azından sünnet gibi aynı içeriğe sahip ve yaşanılması gereken bir yaşam tarzı oldukları anlaşılmıştır.

Sünnet-Hikmet ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için sünnetin dindeki yeri ve bağlayıcılığı üzerinde durulacaktır.

3.2.1 Hikmetle İlişkisi Bakımından Sünnetin Yeri ve Bağlayıcılığı

Sünnet, İslam dininde Kur'ân-ı Kerimden sonra ikinci ana kaynaktır. Kur'ân, İslam dininin inanç esaslarını, ibadet ve ahlak esaslarını, muâmelât ve edeple ilgili esas olan temel kuralları ortaya koyan bir kurucu metindir. Sünnet ise bu kuralları açıklayan ve bu kuralların pratik hayattaki uygulamalarıdır.

Allah birçok ayette Peygamber Efendimiz'e itaat edilmesini emretmiştir. Onun müminler için "üsve-i hasene" olduğunu ifade etmiştir. Kur'ân'daki ayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber, sadece Allah'tan almış olduğu vahyi insanlara iletmekle görevli bir nebi değildir. O, tebliğ görevinin yanı sıra Allah'tan almış olduğu

[268] Müslim, "Cenne", 63.
[269] Müslim, "Cenne", 64.
[270] Müslim, "Cenne", 64.

vahyi insanlara açıklamıştır. Nitekim Kur'ân ayetlerinin çoğu muhkem olmakla beraber açıklamaya ihtiyaç duyan birçok ayeti kerime de vardır.

"Kur'ân-ı Kerim'de bazı ayetler ele aldıkları konulara kısaca temas etmek suretiyle meselenin detaylarını vermemektedir. Bu ayetleri Hz. Peygamber'in açıklamaları veya uygulamaları olmadan Allah'ın muradına uygun biçimde anlamak mümkün değildir."[271] Nitekim Hz. Peygamber, sözleriyle bu ayetlerdeki anlaşılması gereken detayları öğretmiş, fiil ve uygulamalarıyla bunların hayatta nasıl uygulanması gerektiğini göstermiştir. Kur'ân'da "namazı kılınız, orucu tutunuz, beytullahı haccediniz" şeklinde emredilmiştir. Fakat namazın nasıl kılınacağı, kaç rekat olduğu, hangi vakitlerde kılınacağı, orucun nasıl tutulacağı, neye dikkat edileceği, haccın rükunlarının neler olduğuna değinilmemiştir. Bu hususta Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur:

صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي

"Beni namaz kılarken gördüğünüz gibi namaz kılın."[272] Başka bir hadisinde de;

خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ

"Hacda yapacağınız ibadetleri benden öğrenin"[273] buyurmuştur.

Bu hadislerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'in vahiy olmaksızın namazın nasıl kılınacağı, haccın nasıl yapılacağı ve bunun gibi birçok hususu bilmesi imkan dahilinde değildir. Diğer açıdan Hz. Peygamber'in vahyi gizlemesi de söz konusu değildir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Kur'an vahyi dışında ve Allah'ın da daha önce yukarıda zikrettiğimiz üzere birçok ayette Kitâb ile birlikte verilen Hikmetle (Sünnet) bunları açıkladığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber ayetlerde geçen bazı kelimelerin hangi manaya geldiğini açıklamış ve müşkili ortadan kaldırmıştır. *"Namazlara (özellikle) orta namaza devam edin…"*[274]

[271] Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* 33. Basım (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 22.
[272] Buhârî, "Ezân", 18.
[273] Müslim, "Hac", 310.
[274] el-Bakara, 2/232.

ayeti kerimesindeki "orta namaz" dan maksat neyin olduğu belli değildir. Hz. Peygamber Efendimiz, "Orta namaz ikindi namazıdır"[275] buyurarak ayetteki kapalılığı ortadan kaldırmıştır.

"İman edip imanlarına zulüm karıştırmayanlar, işte güven onların hakkıdır ve onlar doğru yolu bulanlardır"[276] ayetinde yer alan "zulüm" kelimesi ister küçük olsun isterse büyük olsun her türlü haksızlığı içeren umumi bir kelimedir. Nitekim bu ayeti kerime nazil olunca ashâb endişeye kapılmış ve "hangimiz nefsine zulmetmez ki?" diyerek Peygamber Efendimiz'e gelmişler ve endişelerini dile getirmişlerdir. Hz. Peygamber de; "O, sizin sandığınız gibi değil, Lokman'ın oğluna; *"Yavrucuğum Allah'a şirk koşma! Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür"*[277] hitabında geçen zulüm anlamındadır"[278] buyurarak ayette "zulüm" kavramıyla şirkin kastedildiğini beyan etmiştir.

"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin"[279] ayetinde hırsızlık yapan kimsenin çaldığının miktar ve keyfiyetine bakılmaksızın ellerinin kesileceği mutlak olarak ifade edilmiştir. Hz. Peygamber; "Hırsızın eli ancak çeyrek dinar ve daha fazlasında kesilir"[280] hadisiyle ayetteki mutlak hükmü çeyrek dinar ile takyid ederek kıymeti de bundan daha az olan için el kesme cezasının uygulanmayacağını ifade etmiştir.

Nitekim Hz. Peygamber Efendimiz, Kur'ân-ı Kerim'deki bazı hükümleri de te'yid etmiştir. Peygamber Efendimiz, "Bir Müslümanın malı, başkasına onun gönül hoşnutluğu olmaksızın helal değildir"[281] anlamındaki hadisi Kur'ân'ın *"Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Karşılıklı rızaya dayalı ticaret olursa başka"*[282] mealindeki ayetle aynı manayı ifade etmekte olup böylece onu te'yid etmektedir.

[275] Tirmizî, "Tefsîr", 3.
[276] el-En'âm, 6/82.
[277] Lokmân, 31/13.
[278] Müslim, "İmân", 197.
[279] el-Mâide, 5/38.
[280] Müslim, "Hudûd", 2-5; İbn Mâce, "Hudûd", 22.
[281] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 5/72-73.
[282] en-Nisâ, 4/29.

Ahlakı Kur'ân-ı Kerim'e göre şekillenen[283] ve Allah tarafından en üstün ahlaka sahip olmakla nitelenen[284] Hz. Peygamber'in bir başka görevi de insanları manevi kirlerinden arındırıp ruhen yücelmelerini sağlamaktır.[285] *"Nefsini temiz tutan kurtuluşa ermiş, onu kirleten ise hüsrana uğramıştır"*[286] ayetinde ebedi kurtuluşun ancak manevi kirlerden arınmakla mümkün olacağı ifade edilmiştir. Peygamber Efendimiz'in bu görevini Allah, tezkiye kavramıyla ifade etmiştir. *"Ümmilere içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları tezkiye eden (manevi kirlerinden arındıran), onlara Kitâb ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur."*[287]

Yukarıda zikredilen ayetlerden anlaşılmaktadır ki, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı açıklaması veya Allah'ın izniyle kendisine verilen bazı şeyleri helal, bazı hususları da haram kılması, hadisler olmadan Kur'ân'ın bir kısım ayetlerinin anlaşılamayacağını böylece dinin doğru bir şekilde yaşanamayacağını ortaya koymaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri Kur'ân'ın açılımı[288] en yetkili kişi tarafından yapılmış tefsiri ve onun hayata geçirilmiş halidir. Allah cc. Kur'ân'da her bir hususu detaylı bir şekilde açıklamamıştır. Genel kaideler şeklinde konunun farziyeti ya da haramlığı yahut yasaklanması külli olarak zikredilmiştir. Hz. Peygamber'de, Kur'ân vahyi dışında bilgilendirilmesiyle bu hususları açıklamıştır. Diğer bir ifadeyle söylenecek olursa Kitâb ile birlikte indirilen Hikmetle (Sünnetle) bunları açıklamıştır.

Bütün bunlardan hareketle Kur'ân'da birçok ayette Rasûlullah'a itaati ve O'na (s.a.v.) tabi olmayı emretmekte, ona isyanı yasaklamakta ve onda inananlar için bir örnek olduğu zikredilmektedir.

اَلَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي اُنْزِلَ مَعَهُ اُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

[283] Müslim, "Müsâfirîn", 139.
[284] el-Kalem, 68/4.
[285] Yücel, *Hadis Usulü,* 27.
[286] eş-Şems, 91/9-10.
[287] el-Cuma, 62/2.
[288] Yücel*, Hadis Usulü,* 28; Keleş, "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi", 42; Ayrıca erîke hadisinin Hz. Peygamber'in teşrîde bulunması ve ona itaati emretmesi hususunda bakınız. Necip Sefa Demir, *Erîke Hadîsi (Sened ve Metin Tenkidi)*, (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 145.

"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı bulunan o elçiye, o ümmi peygambere uyanlar (var ya), işte o peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir…"[289]

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ۟

"Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Rasulü'nün haram kıldığını haram saymayan…"[290]

Ayetleri Hz. Peygamber'in helal ve haram kılma yetkisinin olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber, Allah'ın kendisine vermiş olduğu bu yetkiyle Kur'ân'da hükmü bulunmayan hususlarda hüküm koymuştur.[291] Bir kadının halası, teyzesi, kızı ve kardeşinin kızı üzerine nikahlanmasının yasaklanması,[292] ehli eşeklerin,[293] köpek dişli yırtıcı hayvanlarla pençeli kuşların etlerinin yenmesinin haramlığı,[294] müslümanın kafire karşılık kısas yoluyla öldürülemeyeceği,[295] fıtır sadakasının vacip olması,[296] nineye mirastan pay verilmesi,[297] hayız halinde kadınların namaz kılmayıp oruç tutmaması[298] gibi hususlarda Hz. Peygamber tarafından hüküm konulmuştur.

Kur'ân'da bazı ayetlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi sadece Hz. Peygamber'in açıklamasıyla mümkün olabileceğini göstermektedir. Yine birçok ayette Hz. Peygamber'e itaatin emredilmesi, isyan edilmesinin yasaklanması hadislerin İslam dinindeki yeri ve önemi hususunun kavranmasını sağlamıştır.

---

[289] el-A'râf, 7/157.
[290] et-Tevbe, 9/29.
[291] İslam âlimlerinin cumhuruna göre, Allah'ın izniyle vahyin kontrolünde ve ismet sıfatına sahip olması göz önünde bulundurularak Hz. Peygamberin Kur'ân da hükmü bulunmayan bazı hususlarda helal ve haram kılma yetkisin bulunduğunu benimsemişlerdir. Bu iddia ve eleştiriler için bk. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, (Samsun: Ensar, 2001), 21-25.
[292] Buhârî, "Nikâh", 27; Müslim, "Nikâh", 37-39.
[293] Buhârî, "Zebâih", 28.
[294] Buhârî, "Tıb", 57; Müslim, "Sayd", 15.
[295] Buhârî, "İlim", 39.
[296] Buhârî, "Zekât", 70, 71; Müslim, "Zekât", 12, 13, 16.
[297] İbn Mâce, "Ferâiz", 4.
[298] Kur'ân-ı Kerim dışında sünnetin getirmiş olduğu hükümler için bk. Bünyamin Erul, *Sünnetin Kur'ân Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 95.

"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın" [299] ayetinde Allah sevgisinin, Hz. Peygamber'e uymayı gerektirdiği vurgulanmıştır.

> *"Kim Allah'a ve Rasulü'ne itaat ederse büyük bir kurtuluşa ermiş olur"*[300], *"Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak itaat edilmesi için gönderdik"*[301], *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan idarecilere de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasule götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir"*[302], *"Aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Rasulüne davet edildiklerinde, müminlerin sözü ancak 'işittik ve itaat ettik' demeleridir"*[303], *"Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem tayin edipte sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar"*[304], *"Allah ve Rasulü bir işe hükmettiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah'a ve Rasulü'ne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur"*[305], *"Kim Rasule itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse biz seni onlara bekçi olarak göndermedik"*[306], *"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim peygambere karşı çıkar ve müminlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir"*[307], *"Ey iman edenler! Aranızda gizli konuşacağınız zaman günahı, düşmanlığı ve peygambere karşı gelmeyi fısıldamayın"*[308]

Yukarıda meali verilen ayeti kerimelerde Hz. Peygamber'e itaat edilmesi farz kılınmış, ona karşı gelenlerin ise cezalandırılacağı belirtilmiştir. Peygamber Efendimiz'de; "Kim Muhammed'e isyan ederse, Allah'a isyan etmiş olur"[309] buyurarak kendisine isyanın da Allah'a isyan olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygambere itaati emreden bu ayetlere bakıldığında Allah cc. Kitabı ve Hikmeti (Sünneti) kendisine indirdiği Rasûlüne itaat etmeyi müminlere farz kıldığı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Allah (cc.), Rasûlüne Kur'ân dışında "Hikmet" diye isimlendirilen bir bilgi daha vermiştir. Hz. Peygamber bu bilgiyle Kur'ân'da hükmü olmayan konularda ve Allah'ın kendisine izin verdiği ölçüde hüküm koymuştur. Bu bilgiyle ayetlerin tefsirini yapmış, mücmel ayetleri tebyîn, umumu tahsîs, müşkili tavzîh, mübhemi tafsîl, mutlakı takyît etmiştir. Hz. Peygamber de Kur'ân'ın insanlar tarafından

[299] Âl-i İmrân, 3/31.
[300] el-Âhzâb, 33/71.
[301] en-Nisâ, 4/64.
[302] en-Nisâ, 4/59.
[303] Nûr, 24/51.
[304] en-Nisâ, 4/65.
[305] el-Ahzâb, 33/36.
[306] en-Nisâ, 4/80.
[307] en-Nisâ, 4/115.
[308] el-Mücâdele, 58/9.
[309] Buhârî, "İ'tisâm", 2.

anlaşılmayan ve uygulamayla anlaşılabilecek hususlarını böyle bir bilgiye dayanarak açıklamıştır.[310] Nitekim bu durum Kur'ân'ın bazı ayetlerinin sadece Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla bilinebileceğini göstermektedir. Bundan dolayı birçok ayette Allah peygambere itaat etmeyi şart koşmuş hatta Rasûlü'ne itaati kendisine olan itaatle bir tutmuştur. Hz. Peygamber de kendi yoluna uygun davranmayanların amelinin kabul edilmeyeceğini[311] ve sözün en doğrusunun hiç şüphesiz Allah'ın Kitâb'ı, rehberliğin ve yol göstericiliğin de en güzelinin Hz. Muhammed'in önderliği olduğunu[312] belirtmiştir.

3.2.2 Nübüvvet ve Vahiy ile İrtibatı

Sünnet-hikmet ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için, peygamberlik kurumu olan nübüvvetin ve Allah'ın peygamberleri aracılığıyla insanlara bildirmiş olduğu emir ve yasakları ve O'nun mesajlarını ifade eden vahiy olgusunu bu bağlamda ele almak yerinde olacaktır.

İnsan aklı birçok konuda bilhassa din konusunda doğru olanı bilme, güzel olanı bulmada tamamen olmasa da yetersiz kalabilmektedir. Zira felsefe, metafizik problemleri çözme hususunda çoğu zaman yetersiz kalabilmektedir. Bundan dolayı her zaman dini bilgiye ihtiyaç duyulmuştur.

> *"Gerçekten çok yaygın olan hemen hemen her insana hitap eden bir bilgi çeşidi de "dini bilgi" denilen ve nasslara dayalı bulunan bilgi çeşididir. Bu bilgi, felsefî bilgiden daha kapsamlı ve kuşatıcıdır. Hatta dinde, felsefenin çözmeye yanaşmadığı temel bazı problemler için de imana dayalı bir çözüm tarzı vardır."*[313]

Nitekim dini/gaybi bazı hususların insan-iman-gayb bağlamında dine dayalı olarak çözülmesi mümkündür.

Burada konumuz gereği bu hususların mahiyetinden çok onun yöntem ve kaynakları üzerinde durulmuştur. Nitekim Allah cc. yaratmış olduğu her bir şeye neyi nasıl yapacağını öğretmiştir.[314] Dinin çeşitli sorunlara getirmiş olduğu çözüm ve çarelerde

---

[310] Yücel, *Hadis Usulü,* 30.
[311] Buhârî, "İ'tisâm", 2.
[312] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/310, 371; Müslim, "Cum'a", 43-45.
[313] Taylan, *İslam Felsefesi,* 32.
[314] Detaylı bilgi için bakınız. Sönmez, *Hâkîm ve Peygamber Hikmet ve Vahiy Münasebeti,* 59.

peygamberlerin eliyle getirilmiştir. Peygamberler de çok özel bir iletişim şekli olan vahiyle dini bilgiye ulaşırlar. Buna vahiy ve risâlet kurumu yani peygamberlik denir.[315] Farklı din ve mezhepler, felsefi akımlar nübüvvet (peygamberlik) kurumunun içeriği hakkında farklı görüşler ve yaklaşımlar ileri sürseler de nübüvvetin gerekliliğini savunmuşlardır.

"Din ve dünya işlerinde ihtiyaç duyulan meselelerin çözümünde, beşerden seçilmiş ve beşere gönderilen peygamberlere ihtiyaç vardır"[316] denilerek peygamberliğin dini zeminine ve gayesine vurgu yapılmıştır. İslam âlimlerinin çoğunluğuna göre de Allah, rahmet ve hikmeti gereği peygamber gönderir. Mu'tezileye göre, Allah peygamber göndermek zorundadır. Filozofların çoğunluğuna göre de peygamberlik gereklidir. Kelam âlimlerine göre de nübüvvet, Allah'ın hikmetinin gereğidir.[317]

"Kim doğru yolu seçerse kendi iyiliği için seçmiştir, kim de saparsa kendi zararına sapmış olur. Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz. Biz de rasûl, göndermedikçe azap etmeyiz"[318] buyrularak bir kavme peygamber gönderilmediği sürece onlara azab edilmeyeceği belirtilmiştir. Başka bir ayette ise; *"Andolsun ki biz her ümmete, "Allah'a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun" diyen bir elçi gönderdik. Onlardan kimini Allah doğru yola iletti, kimileri de saptırılmayı hak ettiler. Yeryüzünü dolaşın da hak dini yalanlayanların akıbetinin ne olduğunu görün"*[319] buyrulmuştur. Bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere Allah, her bir kavme peygamber göndermiştir. Ve peygamber gönderilmediği sürece kimseye de azap edilmeyeceği vurgulanmıştır. Ayrıca bu ayetten peygamberlik kurumunun gerekliliği ve önemi de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla peygamberlik ister zorunlu olsun, isterse ilahi rahmet ve lütfun gereği olsun sonuç itibariyle vâkıa olarak bir gerçektir.

Bu kavram, Arapça'da "nübüvvet" ve "risâlet" terimleriyle ifade edilmiştir. Rasûl, gönderenin haberine tabi olan kişi demektir. Mürsel ve rasûl, elçi manasına gelir.[320] Diğer bir ifadeyle Allah'ın kendisine melek, sadık rüya veya ilham yoluyla vahyettiği

[315] Mustafa Genç, *Sünnet Vahiy İlişkisi,* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 173; Arslan, "İmam Şâfi'nin Hikmet Teorisi", 445.
[316] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid,* 164.
[317] Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd,* 5/5-7.
[318] el-İsrâ, 17/15.
[319] en-Nahl, 16/36.
[320] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 1/1166.

ve vahyini tebliğ etmesi için görevlendirdiği kişidir.[321] "Nebî", kelimesi de rasûl kelimesiyle aynı anlama gelmektedir.

Vahiy ise sözlükte "işaret, kitâbet, risâlet, ilham, kelâm-ı hafî, başkasına aktarılan şey, kitâb, süratli olan şey, remz ve îmâ"[322] gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamda hızlı yapılan işe (süratinden dolayı) "emrun vahyun" denir. Vahiy bazen sadece ses ve işaret, bazen de kitâbet ile olur.[323] Vahiy kavramı ıstılahi olarak şu anlama gelmektedir: *"Allah Teala'nın, kullarına bildirmek istediği hidayet ve buyruklarını, onların arasından seçtiği peygamberlerine, insanların alışık olmadığı tarzda gizli ve süratli bir yolla bildirmesidir."*[324]

Kur'ân-ı Kerim, Hz. Peygamber'in peygamberlik zincirinin son halkası olduğunu, onun da vahiy aldığını, kendisine kitab verildiğini, nebî ve rasûl[325] olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ayrıca, Hz. Peygamber'in bir melek olmadığını bilakis ona melek vasıtasıyla vahyolunduğunu ve onun beşer[326] olduğunu da açıklamıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur:

كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ۟ فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ۟

"Nitekim kendi içinizden size ayetlerimizi okuyan, sizi temizleyen, size Kitâbı ve hikmeti getirip size bilmediklerinizi öğreten bir rasûl gönderdik. Artık siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!"[327] buyrulmuştur. Abdullah b. Abbâs, bu ayette zikredilen "fezkürûnî ezkürküm" ayeti ile Kur'ân-ı Kerimin, peygamberlik nimetine dört elle sarılmayı tavsiye ettiğini söyler.[328] Öyle ki bu tefsir, peygamberliğin dinde büyük bir nimet olduğunu dolayısıyla genelde

[321] Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd,* 5/5.
[322] Subhi Salih, *el-Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân,* (İstanbul: Dersaadet Yayınevi, ts.), 25.
[323] Râğıb el-İsfehânî, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân,* thk. Safvan Adnan Dâvûdi, (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 858.
[324] Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân,* thc. Ahmed Şemsettin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 64.
[325] el-Fetih, 48/29; el-Enbiyâ, 21/107; el-Ahzâb, 33/45-46; Sebe', 34/28; el-Mâide, 5/67; eş-Şûrâ, 42/48; en-Nahl, 16/2; el-Hâkka, 69/43-47.
[326] el-Kehf, 18/110; el-Hicr, 15/97; el-A'râf, 7/118; Âl-i İmrân, 3/144.
[327] el-Bakara, 2/151-152.
[328] İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *Muhtasâr Tefsîru İbn Kesîr,* (Beyrut: y.y., 1981), 142.

peygamberlikten özelde ise Hz. Peygamber'in sünnetinden azami derecede yararlanılması gerektiğini îmâ etmektedir.

İbn Abbâs'ın bu yorumu son derece tutarlıdır. Zira peygamberlik, büyük bir nimet olmuş olmasaydı, Allah (cc.) sadece Kitâb'a dikkat çekerdi. Oysa ayet, Kitâb ile beraber hikmetten de bahsetmektedir.[329] Aynı şekilde sünnet de böyledir. Nitekim sünnette ilahi bir nimet olmasaydı, sünnet sadece Hz. Peygamber Efendimiz zamanında yaşanır ve sona ererdi. Böylece günümüze kadar ulaşamaz ondan dini ve insani anlamda yararlanma imkanı da kalmazdı. Oysa durum bunun tam da aksi yöndedir. Öyle ki Kur'ân'da birçok ayette Hz. Peygamber Efendimize itaat edilmesi, ona itaatin farz kılınması ve Allah'ın Hz. Peygamber'e hüküm koyma yetkisinin verildiği ifade edilmiştir. Yine Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi dışında bilgilendirildiği[330] belirtilmiştir. Öyle ki peygamberler sıradan rastgele seçilmiş kişiler değildir. Onlar, Allah tarafından nübüvvet için seçilmiş seçkin kimselerdir. Her ne kadar peygamberler insan olmuş olsalar da Allah'ın izni ve inayetiyle günahlardan ve günah işlemekten arındırılmış kişilerdir. Peygamberler, Allah tarafından nübüvvetle görevlendirilmeden önceki hayatlarında da seçkin şahsiyetlerdir. Onlar sadece nübüvvetten sonra değil, nübüvvetten önce de günah işlemekten korunmuşlardır.

Allah, kullarını iyiliğe ve güzelliğe, bir olan Allah'a iman etmeye davet etmiştir. Öyle ki onların hem bu dünyada hem de ahirette kazananlardan olmaları için onlara kendi içlerinden peygamberler[331] göndermiştir. İlk insan ve ilk Peygamber olan Hz. Âdem'den bu yana peygamberleri insanlardan ayıran en büyük özellik ise hiç şüphesiz onların Allah tarafından seçilmiş olmalarıdır. Bu durum Kur'ân'da şöyle ifade edilir: *"Allah, birbirinden gelme nesiller olarak Âdem'i, Nûh'u ... alemlere (peygamber olarak) seçti."*[332]

Bu ayette geçen "ıstafâ" fiili normal bir seçim değildir. Nitekim sözlükte

> "kederin ortadan kalkması, arı-duru olma, havanın açık ve bulutsuz olması, keskin soğuk"[333] gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime "sfv" kökünden türeyen ve "bir şeyin en

[329] Arslan, "İmam Şâfiî'nin Hikmet Teorisi", 447.
[330] et-Tahrîm, 66/3.
[331] Âl-i İmrân, 3/164.
[332] Âl-i İmrân, 3/33.
[333] Cevherî, *Sıhah,* 646; Fîrûzabâdî, el-Kâmûsu'l-Muhît, 936.

> saf ve halis olan özünü almak, bir şeyi arı-duru kılmak"[334] şeklinde tarif edilmiştir. Ayrıca bu kelime, "Allah'ın kullarına özellikle de peygamberlerine yönelik olarak elçilerini mutlak bir saflık üzere yaratması, bu saf ve halis tabiatları sebebiyle onları tercih edip seçmesi"[335] seklinde de açıklanmıştır.

Istafâ fiilinin sözlük anlamı ve kullanımından da anlaşılacağı üzere peygamber olarak seçilen kişi, sıradan rastgele birisi değildir. O halde, peygamber olarak seçilen peygamberlerin, peygamberlik döneminde olduğu gibi peygamberlik öncesi dönemde de bu seçilmişliğe uygun olması gerekir. İlahi seçimin böyle bir hayatın (risâlet öncesi ve sonrası) tamamına farklı şekillerde müdahale etmesi gerekmektedir.[336]

Nitekim kâinatta hiçbir şeyi boş yere yaratmayan [337] ve insanların boş bırakılmadığını [338] haber veren Allah'ın peygamberlerini başıboş bırakması düşünülemez. Bu gerçekliğin yanı sıra söz konusu peygamberler, onların her birinin toplumda yapılan, hatta adet haline getirilen yanlışlara bulaşmayan, bilakis bunların aksine erdemli davranışlar sergileyen, güzel ahlakın temsilcileri olmuşlardır. Bunun en belirgin örneği Hz. Peygamber Efendimiz'dir. Zira o, cahiliye Araplarının zulüm ve insanlık dışı uygulamalarına tevüccüh etmemiş, bunların aksine iyiliğin, güzelliğin, sadakatin temsilcisi olmuş henüz bi'set gelmeden "Muhammedü'l-Emîn" olarak toplumda bilinmiş ve saygı gösterilen bir kişi olmuştur. Yine Haceru'l-esved taşının Kâ'benin duvarına yerleştirilmesinde hakemlik yapması, gençliğinde zulme uğrayanların haklarını korumak için faziletliler topluluğu olarak bilinen hılfü'l-fudûl derneğine katılması bunu göstermektedir.

İşte Hz. Peygamber Efendimiz, nübüvvetle vazifelendirilmeden önce yaşadığı böyle bir ortam da kötünün ve kötülerin aksine yeni ve erdemli birtakım meziyetlerin hem habercisi hem de uygulayıcısı olmuştur.[339] Öyle ki her bir insana yaratılışında verildiği

---

[334] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* 5/360-361.

[335] Allah peygamberlerini tercihinin bir ifadesi olan "ıstafâ" faaliyetinin, sadece onların seçimiyle sınırlı olarak algılanmasının yanlışlığını gündeme getirerek bütün canlılar dünyasında Allah'ın (cc.) "Rablik" sıfatının gereği olarak bir tekâmül (gelişme) ve ıstafâ (seleksiyon) bulunduğunu savunmuştur. Ona göre bu ıstafa kanunu, Allah'ın (cc.) "Rab" oluşunun tanıklarından, ilim ve kudretinin, sonsuz rahmet ve inayetinin kanıtlarından birini teşkil eder. Buna göre ıstafa kanunu, varlık düzeni içinde yer alan çeşitli varlıkların bir sıfatı olarak değil, Allah'ın koymuş olduğu bir kanun, O'nun iradesinin eseri olan bir kavramdır. Bk. Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili,* 2/347-348.

[336] Muhammed Fatih Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet", *Kilitbahir* 15 (Eylül 2019), 9; Kur'ân'da peygamberlerin vahyi metlüv dışında vahiy almaları hususunda bakınız. Mümtaz Doğru, *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Vahy-i Gayr-i Metlûv,* (Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 34-59.

[337] Sâd, 38/27.

[338] el-Kıyâmet, 75/36.

[339] Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet", 9.

belirtilen *"iyiye ve kötüye yönelme özelliği"*[340] Hz. Peygamber de ise, hep iyiye yönelme olarak görülmektedir. Zira burada Hz. Peygamber için ilahi bir seçimin gerçekleştiği açıktır.

Nitekim peygamberler, Allah tarafından kötülük yapma, günah işleme ve yalan söyleme hususunda[341] korunmuştur. Buna peygamberlerin ismet sıfatı denir. Bu sıfat, peygamberler için zaruri ve gereklidir. Şayet peygamberler günah işleselerdi, Allah onlara uyulmasını, tabi olunmasını emretmezdi. Çünkü Allah, kullarına günah işlemeyi emretmez. O halde Allah, peygamberlerin örnek alınıp onlara uyulmasını emrettiğine göre peygamberlerin her türlü günahtan uzak bulunmaları aklın ve dinin bir gereğidir. İşte bu sebeple peygamberler günah işlemekten masumdurlar.

Hz. Peygamber Efendimiz'in Kur'ân'ı tebliğ etme görevi yanında onu tebyin ve temsil görevleri de vardır. Öyle ki düşünüldüğünde eğitimsiz ve sıradan bir insan için bu görevlerin yerine getirilmesinde hayli bir zorluk hatta imkansızlık mümkündür. Zira İslam, sadece Kur'ân'ın emir ve yasaklarıyla müteşekkil bir din değildir. Tam olarak bu hususta, Hz. Peygamber'in ifa etmiş olduğu nübüvvet vazifesi yerini alır ki bu nübüvvetin bu manada tam bir şekilde yerine getirilmesi hatta uygulanması onun öncesinde böyle bir eğitimden geçmesini gerektirmektedir.

Bu hususta şunlar dile getirilebilir:

> "Özellikle anlatılan ve açıklanan ilahi buyrukların uygulanması, diğer bir değişle yaşanması söz konusu olduğunda nübüvvet vazifesi daha büyük önem arz etmektedir. Herhangi bir insandan dini eğitim almayan Nebî (s.a.v.)'in sünnet adı altında icra ettiği uygulamaların kendisine Yüce Allah tarafından öğretilmiş olması gereklidir. Bizde öğretilen sünnet kavramıyla bunu kastediyoruz. Esasen öğretilen sünnet İslam'ın saf kemaliyeti için de gereklidir. Zaten onun Hira mağarasında Cebrâil ile olan ilk buluşmasında; *"seni yaratan Rabbinin adıyla oku"*[342] anlamındaki Alâk suresinin ilk ayeti nazil olduğunda, Hz. Peygamberin, "ben okuma bilmem"[343] şeklindeki beşerî reaksiyonunu müteakiben nazil olan şu ayetler bir elçi olarak kendisinin mutlak surette ilahi bir eğitimden geçirileceğinin ipuçlarını vermekteydi*:*[344] *"...Kerim olan Rabbin, insana kalemle yazı yazmayı hatta bilmediği her şeyi öğretmiştir."*[345]

[340] eş-Şems, 91/7-8.
[341] en-Nisâ, 4/113.
[342] el-Alak, 96/1-2.
[343] Buhârî, "Bedu'l-vahiy", 1.
[344] Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet", 13.
[345] el-Alak, 96/3-5.

Bazı ayetlerde Kur'ân'ın yanı sıra özel bir Rabbânî eğitimden geçirileceği belirtilmiştir:

لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِۦٓ ﴿١٦﴾إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُۥٓ ﴿١٧﴾فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُۥ ﴿١٨﴾ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ ﴿١٩﴾

"(Ey Rasûlüm!) Sana okuduğumuz vahyi ezberlemek için hemen dilini kıpırdatma! Vahyi okuduğumuz zaman sadece dinle! Biz, onu sana önce okuyacağız, ezberleteceğiz ve ne anlama geldiğini de açıklayacağız"[346] buyrulmuştur.

Nitekim bu ayetlerde Allah, Hz. Peygamber'e Kur'ân dışında bir öğretimin olacağını ifade etmektedir. Öyle ki ayetlerde ki "sana açıklayacağız" ifadesi bu bilgilendirmeye işaret etmektedir. Böylece Hz. Peygamber hem sözlü Kur'ân ayetleriyle hem de İslam'ın diğer unsurlarını oluşturduğu halde ayetlere konu edilmeyen hususlar hakkında bilgilendirilmiştir.

Hz. Peygamber'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

> "Bana Kur'ân ve onunla birlikte bir benzeri daha verildi. Karnı tok ve yastığa yaslanmış bir adamın: "Size gerekli olan Kur'ân'dır, onda neyi helal bulursanız onu helal kabul ediniz, neyi de haram bulursanız onu haram kabul ediniz" demesi yakındır. Peygamberin haram ettiği şeyler, Allah'ın haram etmesi gibidir."[347]

Bu hadiste buyurduğu üzere Hz. Peygamber, kendisine Kur'ân ile birlikte onun bir benzeri verildiğini belirtmiştir. Nitekim araştırmamızın ilk kısımlarında zikrettiğimiz üzere ayetlerde "Kitâb ve hikmeti verdik" den maksat Peygamber Efendimiz'in burada zikrettiği Kur'ân ile birlikte lakin Kur'ân dan farklı olarak onun gibisinin verildiğidir. Öyle ki ayetteki "hikmet" kavramının ve hadisteki "onunla birlikte onun gibisi" şeklinde zikretmiş olduğu husus Hz. Peygamber'e, Allah tarafından Kur'ân vahyi dışında başka bir surette vermiş olduğu bilgidir ki bu da sünnettir.

Kur'ân'da bazı ayetlerde namazın kılınması, orucun tutulması, haccedilmesi gibi bazı ibadetler farz kılınmıştır. Lakin bunların keyfiyeti belirtilmemiştir. Hz. Peygamber, Kur'ân vahyi dışındaki bir vahiyle bunları açıklamıştır. Nitekim Allah, bunların nasıl

[346] el-Kıyâmet, 75/16-19.
[347] Ebû Dâvûd, "Sünne", 6.

yapılacağını bildirmemiş olsaydı, bunları Hz. Peygamber'in kendiliğinden bilmesi mümkün değildir. Peygamber Efendimiz'in rivayet ettiği hadis, bu minvalde düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır. Bu da aynı zamanda Hz. Peygamber'in Rabbânî bir eğitime tabi olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu eğitimin karakteri de bundan başkası değildir.

Kesler, bu hususu şöyle ifade eder:

> *"Sadece ibadetlerin muhteva ve ifa şekillerine hasredilmeyen bu rabbânî eğitim sayesinde Hz. Peygamber, yaptığı veya yapmadığı birtakım şeyler sebebiyle veya karşılaştığı bazı durumlar hakkında vahyin dışında özel manevi bir iletişim yolunun yanı sıra doğrudan Kur'ân aracılığıyla bilgilendirilmiş,[348] îkâz,[349] teselli[350] ve bazen de tehdit edilmiştir. [351] Bütün bu hususlar onun eğitiminin kemaliyetini teyit eden temel dayanaklardır."*[352]

Cibrîl hadisi[353] olarak bilinen hadisi şerifte rivayet edildiği üzere Cebrâil, ashâbtan Dıhyetü'l-kelbî kılığında gelmiş ve Hz. Peygamber'in dizinin dibine oturmuş ve bazı sorular sormuştur. İşte burada Cebrâil (as.) soru sorduktan sonra Efendimiz cevap vermiş ve Cebrâil de Hz. Peygamberi "doğru söyledin" diyerek tasdik etmiştir. Cebrâil çıkıp gittikten sonra Hz. Peygamber ashâbına "bunu tanıdınız mı? bu kimdir?" diye sormuş, ashâbtan olumsuz cevap alınca Hz. Peygamber, "Bu Cebrâil idi. Size dininizi öğretmeye geldi" diye buyurmuştur. İşte bu Cibrîl hadisi de bu durumu ifade etmektedir.

Kudsî hadis kavramının, el-vahyü'l-metlüv (okunan vahiy) ve el vahyü ğayru'l-metlüv (okunmayan vahiy) ayrımıyla yakın bir ilişkisi vardır. Bu hususu sünnet-vahiy ilişkisi altında ileride inceleyeceğiz. Nitekim kudsi hadisler, Hz. Peygamberin Kur'ân vahyi dışında başka bir vahiy aldığının yahut diğer bir ifadeyle Hz. Peygamberin Kur'ân vahyi dışında Rabbânî bir eğitime tabi olduğunu öyle ki bunun da sünnet olduğunu teyid etmektedir. Bununla birlikte Kur'ân da kitâb ile birlikte zikredilen hikmet

---

348 *"Rasulüm! Sen, sevdiğin insanı hidayete erdiremezsin! Sadece Allah, dileyen kulunu hidayete erdirir. O, kimlerin hidayete erdiğini de en iyi bilendir."* el-Kasas, 28/56.
349 *"Rasulüm! Sabah akşam hoşnutluğunu isteyerek Rablerine yalvaranları yanından kovma! Onları hesaba çekmek sana, seni hesaba çekmekte onlara düşmez ki; onları kovarak haksızlık edesin."* el-En'âm, 6/52.
350 *"Rasulüm! Onların dediklerinin seni gerçekten üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar. O zalimler bildikleri halde Allah'ın ayetlerini yalanlıyorlar. Senden önce de birçok elçi yalanlanmıştı. Kendilerine yardımımız gelene kadar yalanlanmaya ve incitilmeye katlandılar…"* el-En'âm, 6/33-34.
351 *"Eğer (Muhammed) bazı sözler uydurup bize iftira etseydi, elbette onun sağ elini (gücünü) alırdık. Sonra da onun can damarını keserdik."* el-İsrâ, 17/75.
352 Kesler, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet", 15.
353 Müslim, "İmân", 1.

kavramının da sünnet olduğunu teyid etmektedir. Hz. Peygamber'in, "Cebrâil bana komşu hakkında o kadar çok nasihatte bulundu ki…"[354], "Allah şöyle buyurdu: "Ben, kulum beni nasıl bilirse öyleyim ve dua ettiğinde ben onun yanında olurum"[355] şeklindeki rivayetleri bu durumu teyid etmektedir. Bir ayette de zikrettiğimiz bu kudsî hadisle aynı anlama gelen şu ayet nazil olmuştur: *"Rasulüm! Kullarım beni sana sorarlarsa, ben gerçekten onlara çok yakınım dileyenin duasını kabul ederim"*[356] ayetinden anlaşıldığı üzere ayeti kerime, kudsî hadisi desteklemektedir.

Kudsî hadisler, hem Hz. Peygamber'in, hem de onun şahsında bütün müminlerin rabbânî bir eğitime tabi tutulduklarının en bariz örneğidir. Diğer taraftan kudsî hadislerin dışında kalan hadislerin ise el-vahyü ğayru'l-metlüv olarak tanımlanan, okunmayan lakin Hz. Peygambere yine onun tanımıyla; Kur'ân'ın bir benzeri olarak verilen bilgi kaynağından meydana geldiği kanaatindeyiz. Ancak şu da var ki kudsi hadislerin dışındaki hadisler her ne kadar okunmayan vahiyden neşet etse de bu türden hadislerin de Allah'ın Kur'an vahyi dışında Rasulullah'a indirdiği vahiy ürünü ya da vahyin onayından geçerek vahiy mertebesine yükseldiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak nübüvvet ve vahiy olgusu, Hz. Peygamber'in ve haddi zatında onun sünnetinin anlaşılmasında büyük bir öneme sahiptir. Kur'ân ve hadislerdeki hikmet kavramı, nübüvvet ve vahyin muhtevası bilinmeden tam olarak anlaşılamamaktadır. Bu sebeple ayet ve hadislerdeki sünnet-hikmet kavramları nübüvvet ve vahiy kapsamı içerisinde bütüncül olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sünnet-hikmet ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için yukarda kısmen değindiğimiz vahyi metlüv ve vahyi gayri metlüv mevzusunu, konumuzla irtibatı gereği sünnet-hikmet ilişkisi bağlamında inceleyeceğiz.

[354] Buhârî, "Edeb", 28; Müslim, "Birr", 140-141.
[355] Tirmizî, "Zühd", 51.
[356] el-Bakara, 2/186.

3.2.2.1 Sünnet-vahiy ilişkisi

İslam'ın ilk hüküm kaynağı olan Kur'ân-ı Kerim'in, onda hiçbir şüphe olmadığı, Allah (cc.)'ın bütün insanlığa göndermiş olduğu, tamamıyla vahiy mahsulü olan ilahi bir kitaptır. Bu hususta bütün İslam âlimleri ittifak etmiştir.

Nitekim sünnetin de Kur'ân gibi vahiy mahsulü olduğu hususunda bir birliktelik mevcut değildir. İslam âlimleri sünnetin vahiy mahsulü olup olmadığı hususunda farklı görüşleri savunmuşlardır. Lakin ehl-i sünnete mensup İslam âlimlerinin hemen hemen tamamı, Allah'ın yüce dinini insanlara tebliğ eden Hz. Peygamber'in sözlerinin, diğer insanların söz ve fiillerinden farklı olduğunu ve Hz. Peygamber'in hadislerinin bunlarla eşit olamayacağını belirtmişlerdir. Lakin bu farklılığın ne olduğu hususunda İslam alimleri arasında bir fikir birliği de mevcut değildir.

Gerek ayetlerde "Kitâb ve Hikmet" olarak ifade edilen gerekse erîke hadisinde "Bana Kitâb ve onunla birlikte onun bir misli verildi" şeklindeki birçok ayet ve hadiste geçen bu kavramlardan hareketle sünnetin vahiy mahsulü olup olmadığı hususunda İslam âlimleri görüş bildirmişlerdir. Böylece İslam âlimlerinin bir kısmı sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunurken bunların bir kısmı da sünnetin vahiy mahsulü olmadığını savunmuşlardır.[357]

3.2.2.1.1 Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunanlar

Hz. Peygamber'in sünnetinin vahiy mahsulü olduğunu savunanlar, vahyi ikiye ayırmışlardır. Onlara göre vahiy, vahyi metlüv (okunan vahiy) ve vahyi gayri metlüv (okunmayan vahiy) olarak ikiye ayrılır. Başta İmam Şâfiî olmak üzere bu görüşü savunanlara göre vahyi metlüv yani okunan vahiy, Allah cc. tarafından Cebrâil aracılığıyla Hz. Peygamber'e inzâl olunan Kur'ân vahyidir. Vahyi gayri metlüv ise Hz. Peygamber'in sünnetidir. Yani Kur'ân'ın ifadesiyle hikmettir.

Vahyi metlüv olan Kur'ân-ı Kerim'in özellikleri şunlardır; Namazda ve namaz dışında lafzının okunmasıyla ibadet olunur, lafzı ile rivayeti caiz olup mana olarak nakli caiz

[357] Detaylı bilgi için bakınız. Bünyamin Erul, *Sünnetin Kur'an Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), 1-6.

değildir. Hem lafzı hem de manası bakımından mucizedir, lafzı da manası da Allah'ın koruması altındadır, abdestsiz el sürülmez, boy abdesti alması gereken kişi okuyamaz ve belli bölümlerine sûre ve âyet denir.[358]

Sünnetin, vahyi gayri metlüv yani okunmayan vahiy olduğunu kabul edenlere göre, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışları her ne kadar Hz. Peygamber'den sadır olsa da Yüce Allah, onun ne söyleyeceğini ve nasıl davranması gerektiğini en azından kalbine ilham etmiştir. Diğer bir ifadeyle vahyin onaylamasıyla vahiy mertebesine yükselmiştir. Vahyi metlüv ise, Hz. Peygamber Efendimiz'e farklı şekillerde gelmiştir. Bunlardan ilki melek aracılığıyla yapılmıştır ki bu da Cebrâil (as.)'dir. Cebrâil, Allah'tan almış olduğu vahyi Hz. Peygamber'e bildirmiştir. Kur'ân da bildirildiğine göre Cebrâil iki defa asli suretinde vahiy getirmiştir.[359] Bir defa da insan suretinde vahiy getirmiştir.[360] Vahiy bazen de "çıngırak ya da zil" sesine benzer bir sesle verildiği ifade edilmiştir.[361] Hz. Peygamber Efendimiz bazen de sadık rüyalar,[362] nebevi ilham[363] ve perde arkasından konuşularak[364] Kur'ân vahyini almıştır. Vahyi metlüv, Hz. Peygamber'e sadece uyanıkken geldiği halde vahyi gayri metlüv yani sünnet, bazen Cebrâil aracılığıyla gelmiş olsa bile genelde ilham yoluyla uyanıkken gönderildiği gibi uykuda rüyasında da gönderilmiştir.[365]

Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu kabul edenler hem Kur'ân'dan hem de sünnetten deliller getirmişlerdir. Örneğin:

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۗ ﴿٣﴾اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُّوْحٰىۙ﴿٤﴾

[358] Toksarı, *Delil Olma yönünden Sünnet,* 96.
[359] *Andolsun ki o (peygamber), onu (cebraili) apaçık ufukta görmüştür, (Tekvir, 81/23); Çünkü onu güçlü, kuvvetli ve üstün yaratılışlı biri (Cebrail) öğretti. Sonra en yüksek ufukta iken asıl şekliyle doğruldu. Sonra (Muhammed'e) yaklaştı, derken daha da yaklaştı. O kadar ki (birleştirilmiş) iki yay arası kadar, hatta daha da yakın oldu. Bunun üzerine Allah kuluna vahyini bildirdi, (gözleriyle) gördüğünü kalbi yalanlamadı. Onun gördükleri hakkında şimdi kendisiyle tartışacak mısınız?* en-Necm, 53/5-12.
[360] "…bazen de melek bana insan kılığına girerek gelir, benimle konuşur. Bende onun söylediğini iyice bellerim." Buhârî, "Bed'u'l-vahiy", 2; Müslim, "el-Fedâil", 23.
[361] Hz. Aişe (ra)'nin naklettiği bir hadiste Allah Rasulü (sav.) şöyle buyurmuştur: "Vahiy bazen bana zil çalar (yahut çıngırak sesi) gibi bir sesle gelir. Bu benim için vahyin en ağır olanıdır. O hal beni terk edince onun (cebrailin) ne dediğini bellemiş olurum." Buhârî, "Bed'u'l-vahiy", 2; Müslim, "el-Fedâil", 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 6/158.
[362] es-Sâffât, 37/99-103.
[363] İbn Mâce, "Ticârât", 2; Beyhâkî, *Sünen,* 7/76.
[364] Buhârî, "Salât", 1; Müslim, "İmân", 259, 263.
[365] Koçyiğit, *Hadis Istılahları,* 451.

"O kendiliğinden konuşmamaktadır. Onun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir" [366] ayeti kerimesi kullandıkları delillerden biridir. Nitekim ayette Hz. Peygamber'in heva ve hevesinden konuşmayacağı, onun ancak vahiy ile konuşacağı bildirilmiştir. Sünnetin tamamını vahiy mahsulü olarak kabul eden İslam alimleri, Hz. Peygamber'in yapmış olduğu her davranışın ve söylediği sözlerin vahyin neticesinde olduğunu savunmuşlardır. Ayetin manasına zahiri olarak bakıldığında Hz. Peygamber'in sünnetinin vahiy mahsulü olduğu manası açıksa da müfessirlerin çoğunluğu ayette kastedilenin "Kur'ân" olduğunu savunmuşlardır.

وَلَوْلَا فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَّائِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ وَاَنْزَلَ اللهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللهِ عَلَيْكَ عَظِيماً

"...Allah sana Kitâb ve hikmet indirmiş, sana bilmediğini öğretmiştir..."[367] ayetinde Allah, kitâbla birlikte hikmeti de indirdiğini belirtmiştir. Nitekim hikmetten maksatta sünnettir. Hasan el-Basrî, Katâde, Yahyâ b. Kesîr[368] ve İmam Şâfiî[369] ayette geçen hikmet kavramının sünnete delalet ettiğini savunmuşlardır. Şâfiî, bu hususta şöyle demiştir: *"Kur'ân da kitaptan hemen sonra 'hikmet' zikredilmiştir. Sonra Allah, insanlara Kitâb'ı ve hikmeti öğretmeyi onlara bir nevi nimeti olarak peş peşe ve ısrarla zikretmesinden anlaşılan sadece Sünnetin hikmet olduğudur. Başka bir seçeneğe gitmek mümkün değildir"*[370] diyerek ayette geçen hikmet kavramının sünnet olduğunu belirtmiştir.

Hz. Peygamber'e birçok ayette itaat emredilmiştir.[371] Ona itaatin emredilmesi sünnetin vahiy mahsulü olduğunu gösterir.[372] İmam Şâfiî'de "Resule itaat eden kimse, Allah'a itaat etmiş ve Resulden alan Allah'tan almıştır" [373] şeklinde bunu usul haline getirmiştir.

---

[366] en-Necm, 53/3-4.
[367] en-Nisâ, 4/113.
[368] Abdurrahmân b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâc bi's-Sünne,* thk. Mustafa Abdulkadir Ata, (Beyrut: y.y., 1987), 23.
[369] Şâfiî, *er-Risâle,* 79; Ayrıca bakınız. Hikmetullah Ertaş, "Sünnet Vahiy midir?", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/42 (Mart 2017), 235-237.
[370] Şâfiî, *er-Risâle*, 79-80; Ali Bakkal, "Sünnetin Kaynak Değeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (Ocak-Haziran 2003), 2.
[371] et-Tevbe, 9/29; Âl-i İmrân, 3/31; el-Âhzâb, 33/71; en-Nisâ, 4/64; en-Nisâ, 4/59; Nûr, 24/51; en-Nisâ, 4/65; el-Ahzâb, 33/36; en-Nisâ, 4/80; en-Nisâ, 4/115; el-Mücâdele, 58/9.
[372] Keleş, "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi" 43.
[373] Şâfiî, *er-Risâle*, 82.

Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunanların delil sunduğu bir diğer ayette Tahrîm sûresindeki şu ayettir:

وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدِيْثًاۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهٗ وَاَعْرَضَ عَنْۢ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهٖ قَالَتْ مَنْ اَنْۢبَاَكَ هٰذَاۗ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيْمُ الْخَبِيْرُ

"Hani Peygamber eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti. Eşi bunu başkalarına aktarıp Allah da durumu peygambere açıklayınca peygamber bunun bir kısmını anlattı, bir kısmından vazgeçti. Eşine konuyu anlatınca o, "Bunu kim haber verdi?" diye sordu. "Her şeyi bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana bildirdi" diye cevap verdi"[374]

Ayeti kerimeye bakıldığında Hz. Peygamber'in, eşine vermiş olduğu sırrı eşinin başkasına aktarması üzerine Allah'ın, bu durumu Efendimize Kur'ân vahyi dışında aktardığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. O halde Efendimizin Kur'ân dışında da bilgilendirildiği görülmektedir.

Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunan alimler bu ayetleri delil olarak göstermişlerdir. Sünnetten ise şu hadisleri delil olarak kullanmışlardır:

Mikdam b. Ma'dîkerib'in rivayet ettiğine göre Rasûlullah (sav.) şöyle buyurmuştur: "Bana Kitâb ve onunla beraber onun gibisi verildi…"[375] buyrulmuştur. Bu hadisi şerifte "Kitâb" kavramıyla Kur'ân-ı Kerim'in, "onunla beraber onun gibisi verildi" ifadesiyle de sünnetin kastedildiği belirtilmiştir.[376]

Bir diğeri kudsî hadislerdir. Kudsî hadis, lafzı Hz. Peygambere, manası ise Allah (cc.)'a ait olan hadislerdir. Kudsî hadislere Rabbânî, ilâhî hadisler de denir. Bu tür hadisler rivayet edilirken "Rasûlüllah (s.a.v.), Rabbinden rivayet ettiği hadiste şöyle buyurdu", "Rasûlüllah (s.a.v.)'ın rivayet ettiği hadiste Allah Teâla şöyle buyurdu" tabirleri kullanılmıştır. Nitekim kudsî hadisler, Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi dışında vahiy aldığını diğer bir ifadeyle bilgilendirildiğini göstermektedir.

Cibril hadisi, olarak bilinen hadisi şerifte bu hususta delil olarak kullanılmıştır. Cibril hadisinde Cebrâil (as.), insan suretinde gelmiş ve Peygamber Efendimiz'e İslamın,

[374] et-Tahrîm, 66/3.
[375] Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6.
[376] Gıyasettin Arslan, *Hicri İkinci Asrın Siyasi Yapısı İçinde İmam Şâfi'nin Kur'ân-ı Tefsir Metodolojisi*, 142.

imanın, ihsanın ve kıyametin ne zaman kopacağını sormuş ve Hz. Peygamber Efendimiz de cevaplamıştır. Cebrâil (as.) gittikten sonra Peygamber Efendimiz ashabına "bu gelen kimdi?" diye sormuş, onlarda bilmediklerini söyleyince Hz. Peygamber Efendimiz, "bu gelen Cebrâil idi, size dininizi öğretti"[377] demiştir. Bu hadisi şeriften de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'in bazı şeyleri Kur'ân-ı Kerim dışında vahiy yolu ile aldığına işaret etmektedir.

Bununla birlikte Hz. Peygamber'in "Şüphesiz Rabbim bana emretti"[378], "Şüphesiz Allah bana emretti ki…"[379], "Şüphesiz Allah bana… diye vahyetti"[380] şeklindeki hadisleri de sünnetin vahiy mahsulü olduğuna delil olarak sunmuşlardır.[381] Bu rivayetlerden de hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Allah'ın bazı şeyleri Hz. Peygamber'e Kur'ân vahyi dışında vahiy yoluyla bildirdiğini göstermektedir. Bazı hadislerde de Cebrâil (as.)'ın Hz. Peygamber'e gelerek bazı şeyleri bildirdiği rivayet edilmiştir.[382]

Hz. Peygamber Efendimiz'in "Ben emrolundum", "…den nehyolundum" [383] şeklindeki hadislerden de bu husus anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'e bir şeyi emredecek olan da nehyedecek olan da sadece Allah'tır. Hz. Peygamber Efendimiz'in bu sözleri Kur'ân vahyinin dışındadır. Eğer bu sözler, Kur'ân vahyi olmuş olsaydı bunlar Kur'ân da birer ayet olurdu. Bu durumu Hz. Peygamberin tebliğ etmemesi gibi bir durum da söz konusu değildir. Nitekim Kur'ân'ı koruyan Allah'tır.[384] Ayrıca peygamberler, günah işlemekten masumdur. Peygamberlerin vahyi gizlemeleri gibi bir durum söz konusu dahi değildir.

Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunanlar bu ayet ve hadisleri delil olarak göstermişlerdir. Nitekim yukarıda verilen ayet ve hadisler Hz. Peygamber'in, Kur'ân

---

[377] Buhârî, "İmân", 37; Müslim, "İmân", 1; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "İmân", 4; İbn Mâce, *Mukaddime*, 9.
[378] Müslim, "Cenne", 63.
[379] Müslim, "Cenne", 64.
[380] Müslim, "Cenne", 64; Sünnetin vahiy ürünü olması ile ilgili bakınız. Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 61-71; Hüseyin Çelik - Osman Eyüpoğlu, "Vahiy Bağlamında Kur'an-Sünnet İlişkisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/4 (2016), 39-50; Ertaş, "Sünnet Vahiy midir?", 238-241.
[381] Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet,* 99.
[382] Müslim, "Cenâiz", 1; Tirmizî, "İmân", 18, "Cihâd", 32.
[383] Müslim, "İman", 32, 36; Detaylı bilgi için bakınız. Fatma Akdokur Aktaş, "et-Taberî'de Sünnet – Vahiy İlişkisi ve Sünnetin Bağlayıcılığı", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2017), 49-50; Çelik - Eyüpoğlu, "Vahiy Bağlamında Kur'an-Sünnet İlişkisi", 47-49.
[384] el-Hicr, 15/9.

vahyinin dışında bir vahiy aldığına işaret etmektedir. Hz. Peygamber'e, "Kitâbla birlikte onun gibi onun bir mislinin verilmesi", bir başka ayette "Kitâbı ve hikmeti indirdik" buyrulması, Hz. Peygamberin eşine vermiş olduğu sırrı başkasına söylemesi üzerine Allah'ın Peygamber Efendimize bunu haber vermesi yine Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi dışında "ben emrolundum nehyolundum" ve "Rabbim şöyle buyurdu" şeklindeki rivayetleri Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyinden başka bunun dışında bir vahiy aldığına işaret etmektedir.

Sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunan İslam âlimleri, kendi aralarında da sünnetin tamamının mı yoksa bir kısmının mı vahiy mahsulü olduğu hususunda ikiye ayrılmışlardır. Bunlardan bir kısmı, sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunurken, diğer bir kısım İslam âlimleri de sünnetin tamamının değil bir kısmının vahiy mahsulü olup bir kısmının da Hz. Peygamber'in içtihatlarına dayandığını savunmuşlardır.

3.2.2.1.1.1 Sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanlar

Sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanların başında İmam Şâfiî gelmektedir. Bu büyük âlim, Sünneti, Allah'ın Hz. Peygamber'in kalbine koyduğu hikmet olarak kabul etmiştir.[385]

İmam Evzâî (ö. 157/774), Hasan b. Atıyye (ö. 130/748)'nin *"Cebrâil, Nebî (sav.)'ye Kur'ân-ı Kerimi indirdiği gibi Sünneti de indirmiştir*" [386] dediğini nakletmiştir. "*Cebrail tıpkı Kur'an'ı Allah'tan getirdiği gibi, Sünneti de getirmiş, Kur'an'ı Hz. Peygamber'e öğrettiği gibi, Sünneti de öğretmiştir*."[387] Evzâî'nin vahiy-sünnet ilişkisi hususunda gerek kedisinin gerekse kendisine kadar olan ilk dönem alimlerinin anlayışını şu sözüyle ifade etmiştir: "Sana Rasulullah'tan bir hadis geldiğinde sakın ola onun aksine bir şey söyleme! Çünkü Hz. Peygamber, Allah Teala'dan alıp tebliğ ediyordu."[388]

[385] Şâfiî, *er-Risâle,* 103.
[386] Dârimî, *Mukaddime,* 49.
[387] Bekr Ahmed b. Ali Ebû Bekir Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 15.
[388] Abdulhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 337.

Sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanların önde gelen isimlerinden birisi de İbn Hazm (ö. 456/1063)'dır. *"O, kendiliğinden konuşmamaktadır, O'nun konuşması ancak bildirilen bir vahiy iledir"*[389] mealindeki ayeti zikrettikten sonra vahyi, vahyi metlüv ve vahyi makrû' (gayri metlüv) olarak ikiye ayırmıştır. İbn Hazm'a göre de vahyi makrû' (gayri metlüv), sünnettir.[390] Sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanlar yukarda sünnetin vahiy mahsulü olduğunu savunanlar başlığında zikrettiğimiz ayet ve hadisleri kendilerine delil olarak kullanmışlardır. Tekrar olmaması için bunları vermekle yetinilmiştir.

Sonuç olarak bu görüşe göre sünnetin tamamı vahiy mahsulüdür ya da en azından vahyin onayı ile vahiy mertebesine ulaşmıştır. Lakin buradaki vahiy, Kur'an vahyi dışında olup ilahi hitabın kontrolünde olan bir vahiydir.

3.2.2.1.1.2 Sünnetin bir kısmının vahiy, bir kısmınınsa içtihadi olduğunu savunanlar

İslam âlimlerinin bir kısmı ise Hz. Peygamber'in sünnetinin tamamı olmasa da bir kısmının vahye, bir kısmının da Hz. Peygamber'in içtihadına dayalı olduğunu kabul etmişlerdir.

Bu görüşü savunan İslam âlimlerinin delil olarak ileriye sürmüş oldukları ayet ve hadisler, sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu savunanların ileri sürdüğü ayet ve hadislerle aynıdır. Bu sebeple tekrar olmaması için ilgili ayet ve hadisler burada tekrar ele alınmamıştır. Hattâbî (ö. 388/998), "ûtîtü'l-kitâb ve mislehû meahû" cümlesindeki "ve mislehû meahû" ibaresinin iki anlama geldiğini beyan etmiştir. Hattâbî'ye göre "ve mislehû meahû" ibaresi zahir, metlüv vahiy verilmiştir şeklinde anlaşılabileceği gibi şöyle de anlaşılabilir demiştir:

> *"Hz. Peygamber'e tilavet edilen kitâb'ın yanında bir de beyan verilmiştir. Yani Hz. Peygamber'e kitâb'ı açıklama izni verilmiştir. Bu izne dayanarak hasları amm, ammları da has kılabilir. Ayrıca kitâb'a ziyade hüküm koyabilir; böylece kitapta bulunmayan*

[389] en-Necm, 53/3-4.
[390] Ebû Muhammed Ali b. Muhammed b. Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm,* (Kahire: y.y., 1984), 1/93.

hususlarda müstakil hüküm koyabilir. Durum bu şekilde olunca sünnetin kabulü ve kendisiyle amelin mecburiyeti aynen tilavet edilen Kur'ân gibi olur."[391]

Hattâbî, her ne kadar ayette geçen "ve mislehû meahû" ifadesini Hz. Peygamber'e beyan verildi şeklinde yorumlasa da bu durum birçok ayeti kerime de zaten tebliğ,[392] tebyin,[393] teşri'[394] ve tezkiye[395] gibi Hz. Peygamber'in görevleri açık bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca beyan, kitâbın bir misli değil sadece onun bir açıklamasıdır. Bu hadiste ise kitâb ve onunla birlikte onun bir misli, yani kitâb ile birlikte onun denginde, ona benzeyen bir şey verildi buyrulmuştur. Dolayısıyla verilen şey Kitâb gibi lakin ona eş değer bire bir aynı şey değildir. Diğer bir ifadeyle söyleyecek olursak yani Kitâb gibi lafzıyla ibadet olunan hem lafzı hem manası yönünden mucize olan bir şey değildir. Sadece Kitâb gibi, onun bir benzeri, bir mislidir. Anlatılmak istenen de sünnettir. Nitekim sünnet, dinde kitaptan sonra ikinci ana kaynaktır. Lakin buradaki vahiy, Kur'ân vahyi gibi lafzıyla ibadet olunan bir vahiy değil bundan ziyade daha çok bilgilendirme, yönlendirme ve doğru olanı seçme şeklinde anlaşılmalıdır. Şayet sünnet, Kur'ân vahyi gibi olmuş olsaydı aynı Kur'ân gibi lafzıyla ibadet olunurdu.

> Nitekim "Hattâbî, hadise getirdiği ikinci yorum da sünnetin vahiy ürünü olduğunu gösteren bir ifade kullanmamıştır. Hattâbî'nin ikinci yorumu, sünnetin vahiy kontrolünde olan bir zat tarafından ifade edilmesi sebebiyle Hz. Peygamberin söz, fiil ve davranışlarında ilahi iradeye ters düşen bir şey olursa vahiy sebebiyle düzeltilmesi gerektiği fikrini daha çok desteklemektedir.[396]
>
> Sünnetin bir kısmının vahiy bir kısmının da Hz. Peygamber'in içtihadına dayandığını söyleyenlerin başında İbn Kuteybe (ö. 276/889) gelir. İbn Kuteybe'ye göre de üç çeşit sünnet vardır:
>
> -Cebrâil'in Allah'tan getirdiği Sünnet: İbn Kuteybe, bu çeşit sünnete, bir kadının teyze ve halasıyla aynı anda bir erkekle evlenemeyeceğini beyan eden hadisi[397] örnek gösterir.
>
> -Allah'ın, Rasûlü'ne bıraktığı hakkında re'yini (içtihadını) açıklamasını emrettiği sünnet: Bu çeşit sünnette Rasûlullah'a hastalık ve bir özürden dolayı haram olan konularda istediklerine dilediği şeyi kullandırma yetkisi verilmiştir. İbn Kuteybe bu tür hadise ise ipek elbisenin erkeklere haram olmasına rağmen uyuz hastalığından dolayı Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652)'a Hz. Peygamber'in izin verdiğini göstermiştir.[398]

---

[391] Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhim el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, (Hıms: y.y., 1969), 10.
[392] el-Mâide, 5/67, 99; Âl-i İmrân, 3/20.
[393] İbrâhîm, 14/4; en-Nahl, 16/64, 44.
[394] el-A'râf, 7/157; et-Tevbe, 9/29.
[395] eş-Şems, 91/9-10; el-Cuma, 62/2.
[396] Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet,* 102.
[397] Allah Rasulü (sav.) buyurdu ki: "Bir kadın halası veya teyzesiyle beraber (aynı erkek tarafından) nikahlanamaz." Buhârî, "Nikâh", 27; Müslim, "Nikâh", 37, 39.
[398] Bir rivayette şöyle denmiştir: "Rasûlullah (sav.)'a (hac sırasında) bitten şikayet ettiler. Aleyhisselatü vesselam onlara katıldıkları gazveleri sırasında ipek gömlekler giymeye ruhsat tanıdı." Buhârî, "Cihâd", 91, "Libâs", 29; Müslim, "Libâs", 24-26.

-Rasûlullah (sav.)'ın bize te'dîb (adab ve usûl) için kıldığı sünnet: Bu çeşit sünnet, yapıldığında sevap alınır, terkedildiğinde ise herhangi bir günah irtikap edilmez.[399]

Nitekim İbn Kuteybe, sünneti üçe ayırarak sünnetin bir kısmının, Hz. Peygamber'in içtihadına dayalı olduğunu, bir kısmının ise mendub diyebileceğimiz yani yapıldığında sevap kazanılıp terk edildiğinde ise herhangi bir günah olmayan sünnet olduğunu, bir kısmınınsa vahye dayalı olduğunu ifade etmiştir. Bilhassa onun sünneti taksim ederken, "Cebrâil'in Allah'tan getirdiği sünnet" şeklinde tanımlaması onun görüşünü açıkça ortaya koymaktadır.

Aynı görüşü savunan İslam âlimlerinden birisi de Hanefî Fakihlerinden Serahsî (ö. 490/1097)'dir. Serahsî, vahyi metlüv ve vahyi gayri metlüv olarak vahyi ikiye ayırmıştır. Vahyi metlüv, Kur'ân-ı Kerim, vahyi gayri metlüv ise Sünnet olduğunu belirtmiştir.[400] Serahsî usûlünde vahyi, vahyi zâhir ve vahyi bâtın olarak da ikiye ayırmıştır. Bu taksime göre de vahyi zâhir, Cebrâil'in Yüce Allah'tan alarak getirdiği şeylerdir. Vahyi bâtın ise meleğin işaret yoluyla Rasûlüllah'a açıkladığı şeylerdir.[401]

Serahsî'ye göre vahyi bâtın, hiçbir şüphe ve tereddüde düşmeksizin kalbin herhangi bir hususta belirli bir noktada bir kanaate sahip olmasıdır. Bu da ancak Allah tarafından Hz. Peygamberin kalbine hakkın izhar edilmesiyle olur. Böylece bir olayın hükmü Hz. Peygamber için ortaya konmuş olur. Öyle ki Yüce Allah, şu ayette buna işaret etmiştir: *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitâbı hak olarak indirdik. Hainlerden taraf olma"*[402] buyurmuştur.

Nitekim ayeti kerimede "bimâ erâkellâhü" ifadesi olan, "Allah'ın sana gösterdiği şekilde" ibaresi Serahsî'nin görüşünü desteklemektedir. Bu ifadeden Kur'ân'da bildirilen hususlar anlaşılmakla birlikte, Kur'ân'da kısmi olarak bildirilen ya da hükmü verilmeyen diğer ifadeyle nasıl yapılacağına değinilmeyen bazı hususlarında Allah tarafından gösterildiği anlaşılmaktadır.

[399] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, (Beyrut: y.y., 1972), 196.
[400] Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, (İstanbul: Ofset Yayınları, 1984), 1/72.
[401] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/90.
[402] en-Nisâ, 4/105.

Vahyi ikiye ayıran Serahsî,

> "Sünnetin tamamının vahye dayanmadığını, onda vahye benzeyen bir söz ve davranış biçiminin bulunduğunu belirtmiştir. Serahsî'ye göre vahye benzeyen şey, Hz. Peygamber'in re'y ve içtihadıdır. Nitekim Hz. Peygamber, herhangi bir konuda hüküm vermek için vahiy bekler. Belli bir süre zarfında vahiy gelirse onunla hükmeder, gelmezse kendi içtihadı ile karar verir ve artık Hz. Peygamber'in verdiği hüküm kesin hüccet olur. Nitekim Hz. Peygamber verdiği hükümde isabet edebileceği gibi hata da edebilir. Hz. Peygamber bazı hatalarından dolayı muaheze edilirken, bazılarından dolayı ise edilmemiştir.[403]

Sünnetin bir kısmının vahiy mahsulü olduğunu kabul edenlerden birisi de Şah Veliyyullah ed-Dehlevî (ö. 1176/1762)'dir. Ona göre hadisler, tebliğ ile alakalı olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Birinci gruba yani tebliğ ile ilgili olan hadisler bölümüne ahiret, gayb ve ibadetle ilgili usul ve kaideleri ilgilendiren hadisler girer. Böylece ahiret ve gayb gibi içtihatla hakkında bilgi sahibi olunamayacak sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğunu ifade eder. İbadetle ilgili olanlar ise kısmen vahiy mahsulüdür. Diğer bir ifadeyle ibadet usul ve kaideleriyle ilgili hadislerin bir bölümünün vahye dayandığını, bir bölümünün de Hz. Peygamberin içtihatlarına dayandığını savunmuştur. Lakin Hz. Peygamber'in bu konudaki içtihatlarının da vahiy gibi olduğunu belirtmiştir. İyi ve kötü huylar gibi zaman ve boyutları belirlenmemiş genel hikmetler ve faydalı şeylerin çoğu içtihada dayalıdır. Amellerin faziletleri ile ilgili hadislerde Hz. Peygamber'in içtihatlarına dayanmaktadır.[404]

Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'ye göre, risaleti tebliğ ile alakalı olmayan hadislerde, Hz. Peygamberin içtihatlarına dayanmaktadır. Çünkü bu konular daha çok deney ve tecrübeye dayanmaktadır. Bu durumla ilgili olarak Hz. Peygamber'in şu hadisini dile getirmiştir: Rasûlullah (sav.) şöyle buyurmuştur: "Ben ancak bir insanım, size dininizden bir şey emredersem onu hemen alın, kendi re'yimle bir şey emredersem ben ancak bir beşerim"[405] buyurmuştur. Nitekim hurma ağaçlarının aşılanması ile ilgili hadisi şerifinde de Rasûlullah şöyle buyurmuştur: "Bu onlara fayda verirse yapsınlar. Çünkü ben bir zanda bulundum. Beni zandan dolayı muaheze etmeyiniz. Zira ben, Allah'a hiç yalan isnadında bulunmadım"[406] buyurmuştur.

---

[403] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/90-96.
[404] Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa,* thk. Seyyid Sabık, (Bağdat: y.y., ts.), 1/271.
[405] Müslim, "Fedâil", 140.
[406] Müslim, "Fedâil", 139.

Bedir savaşı sonunda esirlere ne tür bir muamele edileceği hususunda Hz. Peygamber Efendimiz, ashabıyla istişare de bulunmuştur. Bu durum şu şekilde nakledilmiştir:

> "*Ebu Bekr, esirlerden fidye alınarak serbest bırakılmalarının uygun olacağını söyledi. Hz. Ömer ise "Ya Rasûlullah! Onlar seni yalanladılar ve Mekke'den çıkardılar. Bundan dolayı onların boyunlarını vur*" dedi. Hz. Peygamber bu iki ayrı görüş üzerine "*Ey Ebu Bekr! Senin halin Hz. İbrahim'in haline benzer, O Allah'a, kim bana uyarsa o bendendir, kim de bana karşı çıkarsa şüphe yok ki sen bağışlayıcı ve esirgeyicisin demişti*"[407] buyurarak Hz. Ebu Bekr'in görüşünü benimsemiştir.[408]

Hadisi şeriften anlaşılacağı üzere bazı durumlarda Hz. Peygamber Efendimiz gerek ashabıyla istişarede bulunmuş gerekse hurmaların aşılanması hususunda olduğu gibi kendisi içtihat etmiştir.

Nitekim, Hz. Peygamber Efendimiz'in içtihadına dayanan hadisler grubuna; *"tıbbi hadisler, Rasûlullah'ın âdet olduğu için yaptığı şeyler, kavminden bazı insanların anlattıkları cinsten şeyler, o gün için cüz'i bir fayda için yaptığı şeyler ile deliller ve yeminlere dayanarak verdiği bazı hükümler girmektedir."*[409]

Sünnetin bir kısmının vahiy mahsulü olduğunu ileri sürenlerden birisi de Abdülazîm ez-Zürkânî (ö. 1367/1948)'dir. Zürkânî'ye göre vahiy, vahyi celî ve vahyi hafî şeklinde ikiye ayrılır. Vahyi celî, Cebrâil (as.)'ın Allah'tan almış olduğu Kur'ân vahyi ile diğer bazı şeyleri bildirmesidir. Kur'ân-ı Kerim vahyi dışında bu şekilde bir vahiyle bildirilenler Sünnettir. Cebrâil'in, Hz. Peygamber'e gelerek namazların kılınış biçimini öğretmesi amacıyla imamlık yapması bu çeşit bir vahiydir.[410] Zürkânî'ye göre vahyi hafî de ilham yoluyla uykuda olmak üzere Hz. Peygambere iki şekilde gelmiştir.[411]

Çağdaş âlimlerden Abdülgani Abdülhâlık (ö. 1983)'da sünnetin bir kısmının vahiy, bir kısmınınsa Hz. Peygamberin içtihatlarına dayandığını kabul etmiştir. Abdülgani

---

[407] İbrâhîm, 14/36.
[408] Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 1/383-384, 3/243.
[409] Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa,* 1/272.
[410] Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 6; Müslim, "Mesâcid", 166; Ebû Dâvûd, "Salât", 2; Tirmizî, "Salât", 1; İbn Mâce, "Salât", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 3/30.
[411] Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet,* 105.

Abdülhâlık da sünneti, Şah Veliyyullah gibi, Rasûlullah'dan Allah'ın ahkâmını tebliği maksadıyla olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Abdülğani'ye göre

> "Hanefilerin vahyi zahir dedikleri birinci tür vahiy, kesin vahiy olup hata ve yanlıştan beridir. Nitekim bu tür vahiyde kendi arasında lafızla ve lafızsız olarak ikiye ayrılmıştır. Lafızla vahyedilenler, ibadet edilme, i'câz ve inanmayanlara bir benzerini meydana getirme hususunda meydan okuma özelliklerine sahip olan Kur'ân-ı Kerim ayetleri ve kudsî hadislerdir. Lafızsız vahyedilenler de nebevi hadislerdir. Rasûlullah'dan vahiy maksadı olmaksızın sadır olanlar ise onun içtihatlarıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in içtihatlarından bazıları Allah tarafından değiştirilmeyip aynen bırakılmıştır. Abdülgani'ye göre bunlar her ne kadar vahiy ürünü olmasa da vahyedilmiş derecesindedir. Hz. Peygamber'den sadır olan şeyleri, Allah takrir etmezse böyle bir şey sünnet olamaz."[412]

İbn Kuteybe, Serahsî, Şah Veliyyullah ed-Dehlevî, Zürkânî ve Abdülğani gibi birçok İslam alimi, sünnetin bir kısmının Hz. Peygamber'in içtihatlarına dayandığını, bir kısmının da vahye dayandığını savunmuşlardır. Öyle ki Kur'ân'da birçok ayeti kerimede hikmet kavramı sünnet anlamında kullanılmıştır.[413] Bu ayetlerde sünnet anlamında geçen hikmet kavramı, sünnetin vahiy mahsulü olduğunu destekler mahiyettedir. Çünkü Kur'ân'a baktığımızda birçok ayeti kerimede ibadetler farz kılınmıştır. Lakin bunların nasıl yapılacağı ve mahiyeti bildirilmemiştir. Hz. Peygamber Efendimiz de bu ibadetlerin nasıl yapılacağını ümmetine hem anlatmış hem de uygulamıştır. Hz. Peygamber'in bunları Kur'ân vahyi dışında hiçbir vahiy almadan kendi başına bilmesi mümkün değildir. Lakin bu vahiy, Kur'ân vahyi gibi değil, Hz. Peygamber'in hadisi şerifinde buyurduğu üzere "Kitâb ve onunla beraber onun bir misli" yani onun bir benzeri olduğu kanaatindeyiz. Bu vahiy Kur'an vahyi dışında olup daha ziyade bilgilendirme, yönlendirme ve doğru olanı seçme şeklinde anlaşılmalıdır. Zira Kur'ân vahyi ile aynı vahiy olmuş olsaydı lafzıyla ibadet edilmesi gerekirdi. Öyle ki gerek bu hadisten ve gerekse yukarda zikredilen ayetler incelendiğinde ortak paydalarının sünnetin vahiy ürünü olduğunu savunmak mümkündür. Her şeyin en doğrusunu bilen Allah'tır.

3.2.2.1.2 Sünnetin vahiy mahsulü olmadığını savunanlar

Sünnetin vahiy mahsulü olmadığını savunanlar Kur'an başta olmak üzere naklî ve aklî bazı deliller getirerek görüşlerini savunmuşlardır. Onlara göre vahiy sadece Kur'ân

[412] Abdülhâlık, *Hucciyyetü's-Sünne,* 334.
[413] el-Bakara, 2/129, 151, 231; Âl-i İmrân, 3/48, 81, 164; el-Ahzâb, 33/34; en-Nisâ, 4/113; el-Cuma, 62/2.

vahyidir ve ondan başka vahiyde yoktur. Bütün vahiyler Kur'ân'da toplanmıştır. Bu görüşü savunanlar geçmişte olduğu gibi günümüzde de vardır. Ancak cumhur tarafından kabul edilmemiştir.[414]

Sünnetin vahiy mahsulü olmadığını savunanlar, Hz. Peygamberin Kur'ân vahyi dışında vahiy almadığını bununla beraber Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin de hiçbir şekilde vahiyle bir ilişkisinin olmadığını savunmuşlardır. Onlara göre Hz. Peygamber sıradan bir insandan farkı yoktur. Sadece Allah'tan almış olduğu vahyi insanlara ulaştırır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in, bazı şeyleri unuttuğunu ve hatalar yaptığını bu sebeple de Allah tarafından ikaz ve itab edildiğini savunmuşlardır.[415]

Bu görüşü savunanların genel olarak Mu'tezile kelamcıları olduğu iddia edilmiştir. Fakat bu görüş doğru görünmemektedir. Çünkü Mu'tezile ekolünden Câhız (ö. 255/869) Kur'ân dışında vahyi kabul etmiştir. Ebû Ali el-Cübbâî, oğlu Ebû Haşim ve Ebû'l-Hüseyn el-Basrî de sünnetinin vahiy mahsulü olduğunu savunmuşlardır.[416]

İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre onun,

> "Kur'ân vahyi dışında vahiy yoktur"[417] sözünü delil olarak kullanırlar. Ancak İbn Abbas'tan Kur'ân dışında Hz. Peygamber'in vahiy alabileceği ile ilgili görüşler de nakledilmiştir. Nitekim sünnetin kaynağının vahiy olmadığını iddia eden ilk kişinin Ebû Abdillah b. Batta (ö. 387/997) olduğu ileri sürülmüştür.[418]

İbn Batta, Ebû İshâk b. Şakla'ya yazdığı mektubunda şöyle söylemiştir:

> "Onun (Hz. Peygamber'in) sünnetinin ve emirlerinin vahye dayanmadığına ve bunların, onun kendi görüşü olduğuna delil şudur: O, bazı konularda uyarılmıştır. Eğer bunları yapmakla emredilmiş olsaydı o zaman uyarılmazdı." Buna delil olarak Hz. Peygamber'in Bedir esirleri konusundaki hükmünü[419] ve Tebük Gazvesine katılmayanlara izin

[414] Faik Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 120.
[415] Ahmet Önkal, "Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metluvv", (Kur'ân ve Sünnet Sempozyumu içinde), (İstanbul: İrfan İlmi Araştırmalar ve İhtisas Vakfı, 1999), 60.
[416] Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 121.
[417] Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: y.y., 1994), XIV, 466.
[418] Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 121.
[419] el-Enfâl, 8/67.

> vermesini[420] göstermektedir. Ayrıca "İş hakkında onlara danış"[421] âyetini aktararak "Hz. Peygamber'in hükümleri vahiy olsaydı iş konusunda onlarla istişare etmezdi."[422]

Bu durum sünnetin bir kısmının vahiy kaynaklı olduğunu söyleyenlerin de benimsediği Hz. Peygamber'in içtihatta bulunup bunda da hata yapabileceği görüşü, İbn Batta'yı sünnetin vahiy kaynaklı olmadığı fikrine götürmüştür. İbn Batta haricinde ilk dönemde sünnetin vahiy mahsulü olmadığı düşüncesini benimseyen bir kimse bulunamamıştır. Sünnetin delil olmasını ilk defa reddedenlerin Hariciler olduğu savunulmuştur. Fakat onlarında hadis ve sünneti tamamen reddettiğini söylemek mümkün değildir.[423]

Sünnetin delil yani hüccet oluşunu reddedenler genellikle Kur'ânın tek başına yeterli olduğunu savunan "Kur'âniyyûn" olarak bilinen kimselerdir. Onlara göre Kur'ân'da her şey anlatılmıştır. Kur'ân dışında başka bir kaynak aramak doğru değildir. Şâtıbî'nin ifade ettiği üzere, sadece Kitap ile yetinme düşüncesi, Ehl-i Sünnet'ten olmayan nasipsiz kimselere aittir. Çünkü bunlar, Kuran'ın her şeyi açıklamış olduğunu savunup, sünnetinde getirmiş olduğu hükümleri kabul etmezler. Bu da onların, Ehl-i Sünnet yolundan ayrılmalarına ve Kur'ân'ın iniş amacına uygun olmayacak şekilde yorumlamalarına sebep olmaktadır.[424]

> "Bu görüşü savunanlar az olmakla birlikte Hind kıtasında Kur'âniyyûn olarak bilinen Sir Seyyid Ahmed Han (ö. 1898), Çerağ Ali (ö. 1895), Abdullah Çakrâlevî (ö. 1914), Ahmeduddîn Amritserî (ö. 1936), Muhammed Eslem Çerâcpûrî (ö. 1955) ve Gulâm Ahmed Perviz'in (ö. 1985) önderliğini yaptığı bu grup, sünnet inkârcılığı yaparak sünnetin vahiy ile ilişkisini reddetmektedir. Bu görüşün ülkemiz ve Arap dünyasında başka savunucuları da bulunmaktadır. Bunlar arasında Tevfîk Sıdkî, Ebû Reyye ve Abdulcelîl İsa, ülkemizde ise Ahmet Akbulut bu grup arasında sayılabilir."[425]

Sonuç olarak sünnetin vahiy mahsulü olamayacağını savunanlar ilk olarak İbn Abbas'ı delil olarak getirmiş olsalar da İbn Abbas'tan Kur'ân dışında Hz. Peygamber'in vahiy alabileceği ile ilgili görüşler de nakledilmiştir. Bu ekol Kuranın tek başına yeterli olduğunu savunmuş ve sünneti tamamen reddetmiştir.

---

[420] et-Tevbe, 9/43.
[421] Âl-i İmrân, 3/159.
[422] Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Hanbelî, *el-Udde fî usûli'l-fıkh*, nşr. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, (Riyâd: el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1993), V, 1579.
[423] Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 122.
[424] Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî Şâtıbî, *el-Muvâfakât: İslâmi İlimler Metodolojisi,* trc. Mehmed Erdoğan, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), IV, 15.
[425] Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 124.

3.2.3 Sünnetin Vahiy Olmasının Hikmet ile İlişkisi

Bilgi kaynağı bakımından sünnetin vahiy ürünü olması ve sünnetin Allah'ın Hz. Peygamber'e Kur'an vahyi dışında indirilen bir vahiy olduğu şeklindeki inanca dair temelin h. II. asrın başlarına kadar uzandığını söylemek mümkündür.[426]

İmam Şafiî kendi döneminde sünnetin mahiyeti hususunda dört farklı görüşün olduğunu bildirmiştir.[427] Şâfiî'nin ve onunla beraber birçok alimin kuvvetle savunmuş olduğu bu görüşe göre sünnetin tamamı Allah'ın Hz. Peygamber'e indirmiş olduğu bir vahiydir. Diğer bir açıdan vahyin onayını alarak vahiy derecesine yükselmiş ilahi bir öğretidir. Öyle ki İmam Evzâî'nin hocası Hassan b. Atıyye bu hususta şunları söylemiştir. "*Cebrail tıpkı Kur'an'ı Allah'tan getirdiği gibi, sünneti de getirmiş, Kur'an'ı Hz. Peygamber'e öğrettiği gibi, sünneti de öğretmiştir.*"[428] Kur'an-ı Kerimde de birçok ayette Kitab ve hikmet kavramları beraber peş peşe zikredilmiş ve bunların da öğretildiği, verildiği, indirildiği, kendisiyle amel edildiği vurgulanmıştır.

Kitab ve hikmetin öğretilmesi ayetlerde şu şekilde zikredilmiştir:

وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُ ۖ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا ۖ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٧﴾رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ ۚ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا ۖ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٢٨﴾رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ ۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾

> *"İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu: "Ey rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin, bilensin. Ey rabbimiz! Bizi sana teslim olanlardan eyle, soyumuzdan da sana teslim olacak bir ümmet çıkar. Bize ibadet usullerimizi göster, tövbemizi kabul et. Şüphesiz tövbeleri kabul eden, merhameti bol olan yalnız sensin. Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi*."[429]

كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ۚ

[426] Mehmet Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 253-280; Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, 96-100.
[427] eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 103.
[428] el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, 15.
[429] el-Bakara, 2/127-129.

"*Nitekim aranızdan size bir peygamber gönderdik: O size âyetlerimizi okuyor, sizi arıtıp temizliyor, size kitabı ve hikmeti öğretiyor; yine size daha önce bilmediklerinizi öğretiyor.*"[430]

وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۚ

"*Rabbin ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek.*"[431]

لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

"*Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı.*"[432]

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْاُمِّيّٖنَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍۙ

"*Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler.*"[433]

Bu beş ayeti kerimede kitab ve hikmet birlikte zikredilmiş ve bunların Allah cc. tarafından öğretildiği vurgulanmıştır. Allahu Teala yaratmış olduğu canlı veya cansız hiçbir varlığı boş yere ve başıboş yaratmamıştır. Sünnetullah gayet açıktır. "*İnsan, kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanır?*" [434] Öyle ki Allah'ın risaletle görevlendirmiş olduğu peygamberini başıboş bırakacağı düşünülemez. "*Kişisel arzularına göre de konuşmamaktadır. O (size okuduğu), kendisine indirilmiş vahiyden*

[430] el-Bakara, 2/151.
[431] Âl-i İmrân, 3/48.
[432] Âl-i İmrân, 3/164.
[433] el-Cuma, 62/2.
[434] el-Kıyâmet, 75/36.

başka bir şey değildir."[435] Allahu Teala Peygamberini adeta eğitimden geçirmiş onu yetiştirmiştir. Nitekim Kur'ân'da şu şekilde zikredilmiştir:

لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖۗ ﴿١٦﴾ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهٗ وَقُرْاٰنَهٗۚ ﴿١٧﴾ فَاِذَا قَرَأْنٰهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهٗۚ ﴿١٨﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهٗۗ ﴿١٩﴾

"(Ey Resûlüm!) Sana okuduğumuz vahyi ezberlemek için hemen dilini kıpırdatma! Vahyi okuduğumuz zaman sen sadece dinle! Biz, onu sana önce okuyacağız, ezberleteceğiz ve ne anlama geldiğini de açıklayacağız."[436] Bu ayeti kerime Hz. Peygambere gerek Kur'an vahyinin gerekse sünnetin öğretildiğini ya da diğer bir ifadeyle vahyin kontrolünde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Kur'an'da Kitâb ve hikmetin indirilmesi, verilmesi ile ilgili olarak şu ayetler zikredilmiştir:

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاۤءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوْهُنَّ بِمَعْرُوْفٍ اَوْ سَرِّحُوْهُنَّ بِمَعْرُوْفٍۖ وَّلَا تُمْسِكُوْهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوْاۚ وَمَنْ يَّفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهٗۗ وَلَا تَتَّخِذُوْٓا اٰيٰتِ اللّٰهِ هُزُوًاۗ وَاذْكُرُوْا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَآ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِّنَ الْكِتٰبِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖۗ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيْمٌ

> "*Kadınları boşadığınızda, onlar da bekleme sürelerini doldurduklarında ya onlarla yeniden evlenip iyilikle tutun ya da iyilikle serbest bırakın. Onları zarar vererek haklarını çiğnemek için nikâh altında tutmayın. Bunu yapan bilsin ki kendine kötülük etmiştir. Allah'ın âyetlerini sakın alaya almayın. Allah'ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini dilinizden düşürmeyin. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilmektedir.*"[437]

Bu ayeti kerime Kitâb ve hikmetin gönderildiğini ve onlara tabi olunmasını bilhassa da onlarla amel edilmesini vurgulamıştır. Çünkü Kitâb ve hikmet yani Kitâb ve sünnet yaşanılması gereken, rehber alınan, yol gösterici birer rehberdir. Diğer bir ayette ise şöyle buyrulmuştur:

وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ النَّبِيّٖنَ لَمَآ اٰتَيْتُكُمْ مِّنْ كِتٰبٍ وَّحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاۤءَكُمْ رَسُوْلٌ مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهٗۗ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرِيْۗ قَالُوْٓا اَقْرَرْنَاۗ قَالَ فَاشْهَدُوْا وَاَنَا۠ مَعَكُمْ مِّنَ الشّٰهِدِيْنَ

[435] en-Necm, 53/3-4.
[436] el-Kıyâmet, 75/16-19.
[437] el-Bakara, 2/231.

"*Allah peygamberlerden, "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz" diyerek söz almış, "Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi?" dediğinde "Kabul ettik" cevabını vermişler; bunun üzerine "O halde şahit olunuz, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" buyurmuştu*."[438]

Bu ayeti kerimede de peygamberlerine Kitâb ve hikmeti verdiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Kitâb ve hikmet Allah tarafından peygamberlerine verilmiştir. İsrâ suresinde ki ayette ise Kitâb zikredilmeksizin hikmetin vahyolunduğu vurgulanmıştır.

ذٰلِكَ مِمَّا اَوْحٰى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِ ۗ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَتُلْقٰى فِي جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً

"*İşte bunlar, rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdir. Allah'tan başka tanrı tanıma; sonra kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.*"[439]

Bir başka ayette şöyle buyrulmuştur:

وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللهِ وَالْحِكْمَةِ ۚ اِنَّ اللهَ كَانَ لَطِيفاً خَبِيراً

"*Hânelerinizde okunan Allah'ın âyetlerini ve hikmeti dilinizden düşürmeyin. Allah bütün incelikleri ve gizlilikleri bilir, her şeyden haberdardır.*"[440] Bu ayette de kitab ve hikmetin okunan bir şey olduğundan bahsedilmiştir. Dolayısıyla kitab ve hikmet yani sünnet konuşulan ve uygulanan bir şeydir. İnsanlara yol göstermesi, rehberlik etmesi bilhassa da ameli anlamda uygulanması vurgulanmıştır.

Yukarıda zikredilen ayetlerden de anlaşılacağı üzere hikmet, Kitâb ile birlikte zikredilmiş ve onun Kitâb gibi öğretildiği, indirildiği, vahyedildiği, verildiği ve günlük hayat içerisinde de kendisiyle amel edilmesi gerektiği anlatılmıştır. Böylece hikmet, Hz. Peygamber'e bir nevi öğretilmiş ve vahyin kontrolü altında olmuştur. Bu bakımdan hikmet, aynı sünnette olduğu gibi vahye dayanmaktadır. Bu da bizlere Kur'ân-Sünnet bütünlüğüne önem vermemiz gerektiğini göstermektedir. Birini diğerinden ayrı tek başına yeterli görmek imkansızdır. Nitekim bu hususta Kur'ân'ın dini kaynak olarak yeteceğini başka bir kaynağa ihtiyaç olmadığını haber veren ve

[438] Âl-i İmrân, 3/81.
[439] el-İsrâ, 17/39.
[440] el-Ahzâb, 33/34.

"erîke hadisi"[441] diye de meşhur olan hadisten de anlaşılacağı üzere birini diğerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Kur'an'da 20 defa zikredilen hikmet kavramı dahi 9-10 ayette Kur'an ile birlikte zikredilmiştir. Kitâb ve Hikmeti (Sünneti) ayrı düşünmek doğru değildir. Öyle ki sünnetin, Kur'ân vahyi dışında da olsa vahiy ürünü olması ya da vahyin kontrolünde olması bu iki kaynağın birlikte daha doğru ve bütüncül bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

3.2.4 İlim-Amel Boyutu Bakımından Anlam ve Gaye Bütünlükleri

Sünnet ve hikmet kavramları, kaynak olarak vahye dayanmaları yanında en önemli ve nihai sonuç olabilecek özellikleri ise ikisinin de amele vurgu yapmalarıdır. Nitekim her iki kavramda lügat ve ıstılah anlamlarından itibaren bu bağlamda ilme ve uygulamaya dikkat çekmişlerdir.

Hikmet, her şeyi yerli yerine koymak, doğru ve güzel işlere yönelmek, kişinin gücü nisbetinde Allah'a benzemeye çalışması, eşyanın mahiyet ve hakikatini bilmesi, sözde ve fiilde tutarlı olmak, ilimle beraber olan amel iken sünnet, Hz. Peygamber'in rehberliğinde Allah cc. emir ve yasakları doğrultusunda yaşanması gereken bir yaşam tarzıdır. Hikmet, aynı zamanda ilimdir.[442] Kur'ân'da bu husus hakkında şöyle bahsedilmiştir:

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاۤءُ وَمَنْ يُّؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْرًا كَثِيْرًاۗ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّآ اُولُوا الْاَلْبَابِ

"*O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar.*"[443] Hikmet ve ilim Allah vergisidir, indirilmiştir. Allah tarafından öğretilen bir şeydir. İlim, Kur'ân'da bir nesne değil fiildir. İlim bilmeyi, bilmekte amel etmeyi gerektirir.[444] Bu bağlamda hikmetin yönlendirici, hükmedici özelliği de ilmin ameli boyutunu

[441] eş-Şafiî, *er-Risâle*, 89.
[442] Kalkan, *Kur'ân'da "Hikmet" Kavramı*, 110.
[443] el-Bakara, 2/269.
[444] Bekir Özüdoğru, *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Tespitte Amel Olgusu*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 245.

göstermektedir.[445] Kur'ân'da bilmenin ve bildiğiyle amel eden kimsenin durumu şöyle zikredilmiştir:

وَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيباً اِلَيْهِ ثُمَّ اِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُٓوا اِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلّٰهِ اَنْدَاداً لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهٖۜ قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلاًۖ اِنَّكَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ﴿٨﴾اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَٓاءَ الَّيْلِ سَاجِداً وَقَٓائِماً يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَۜ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِۧ ﴿٩﴾

> "*İnsanın başına bir sıkıntı geldi mi rabbine yönelip O'na yalvarır; sonra rabbi ona katından bir nimet verince, daha önce yalvardığını unutarak yolundan saptırmak için Allah'a eşler koşmaya kalkar. De ki ona: "İnkârcı tutumunla biraz eğlenedur bakalım! Gerçek şu ki sen ateşi boylayacaklardan birisin! (Bu adam mı,) yoksa âhiret kaygısıyla ve rabbinin rahmetine nâil olma ümidiyle gece vakitlerinde secde ederek, ayakta durarak kendini ibadete veren kişi mi (daha iyi)?" De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu!" Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar.*"[446]

Bu ayetlerden anlaşılacağı üzere hikmet bir uygulama boyutudur. Bildiğini amele çevirme, onu hayata yansıtma eylemidir. İşte burada hikmetin, tam olarak yine sünnetle aynı kapsamda olduğu sonucuna varılmaktadır.

Kur'ân'da Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet kavramına bakıldığında bu kavram, aynı sünnet kavramı gibi çeşitli zengin manaları yanında, özünde bilmeyi ve onunla amel etmeyi barındırmaktadır. Ayette de bildirildiği üzere bilenlerle bilmeyenler ayırt edilmiş, bilenler ve onunla hakkıyla amel edenler övülmüştür. Bu bağlamda hikmet, yaşamak, uygulamak, tatbik etmek gibi vasıflara sahip olan sünnetle aynı manaya sahiptir. Sünnetinde vahiy ile olan bağlantısı ve Kur'an'ın açıklayıcısı ve uygulayıcısı olması bu iki kaynağı bir bütün kılmaktadır.

[445] Kuzu, *Kur'an'a Göre Hikmet* Kavramı, 101; Tan, *Kur'an'ı Kerim'de Hikmet Kavramı*, 142; Recep Demir, "Kur'ân'daki Hikmet Kavramı Çerçevesinde Kur'ân-Sünnet Bütünlüğü", *Diyanet İlmi Dergisi*, 57 (2021), 1085.
[446] ez-Zümer, 39/8-9.

4. SONUÇ

Ayet ve hadislerdeki kavramları, Şârîî'nin muradına uygun olarak anlamak, Müslümanların ve diğer insanların İslam'ı sağlıklı bir şekilde anlamalarını sağlamak oldukça büyük bir öneme sahiptir. Buna binaen İslam âlimleri, Kur'ân'ı ve sünneti anlama yolunda büyük bir gayret sarf etmiş, bu uğurda önlerine çıkan engelleri fedakarlıkla aşma gayreti içinde bulunmuşlardır.

Şüphesiz, İslam'ın iki kaynağı, Kitâb ve Sünnettir. Bu temel iki kaynağın birbiriyle çelişmesi düşünülemez. Çünkü Hz. Peygamber'i, peygamber olarak gönderen Allah (cc.)'dır. Bu bağlamda Kitâb ve Sünnet bir bütündür. Kitâb ve Sünnette zikredilen hikmet kavramları da birbirleriyle aynı ve yakın anlamlarda kullanılmıştır. Fakat şu da mevcuttur ki, bulunmuş oldukları ayet ve hadislerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Nitekim hikmet kavramı tek bir anlama gelen bir kavram olmayıp birçok hasleti bünyesinde barındıran şümullü bir kavramdır.

Hikmet kavramı Kur'ân'da sünnet, peygamberlerin sünneti, Hz. İsa'nın sünneti, Hz. Peygamber Efendimizin sünneti, nübüvvet, ilim-amel ve bunları hayata uygulamak, kesin delil, emir ve nehiy kipleriyle geçen öğüt ve ibretler, anlayış ve ilim, bilgi ve akli deliller gibi birçok anlamda kullanılmıştır. Hadisi şeriflerde de Kur'ân'daki bu manalarla aynı ve yakın anlamlı olarak faydalı ilim, tecrübe, beceri, cesaret, güzel söz, dini bilgi, Kur'ân, Kur'ân'ı kavrama, öğüt, ibret ve marifetullah gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bütün bunlarla birlikte ayet ve hadislerde geçen hikmet kavramı, her ne kadar farklı anlamlarda kullanılmış olsa da vermeye çalıştığı temel husus faydalı ilimdir. Faydalı ilim ise kişiyi hem bu dünyada hem de ahirette iyiye ve güzele kavuşturacak olan bilgidir. İlgili ayet ve hadisler incelendiğinde hikmetle yani faydalı bilgiyle amel edilmesi vurgulanmaktadır. Bu da insana atfedildiğinde dünyada ve ahirette kendisine yarayacak olan bilgi anlamına gelmektedir. Kur'ân'a atfedildiğinde her türlü faydalı ilmin kaynağı, Allah'a atfedildiğinde de Allah'ın sonsuz bilgi sahibi olması anlamına gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerim'de de birçok ayette hikmet kavramı, Kitâb ile birlikte zikredilmiştir. Nitekim "Biz sana Kitâbı ve hikmeti verdik…" şeklinde birçok ayeti kerimede bu

husus ifade edilmiştir. İslam âlimlerinin çoğu kitaptan maksat bunun Kur'ân olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Fakat hikmet kavramının ise hangi anlama geldiği hususunda farklı görüşler beyan edilmiştir. Bazı âlimler, ayetlerde geçen hikmet kavramının Kur'ân'ın emir ve nehiylerini içeren öğütler, fehim ve ilim, nübüvvet, Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın kendisi ve Sünnet anlamına geldiğini beyan etmişlerdir. Yapmış olduğumuz çalışmada ise Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet kavramının Sünnet anlamında olduğu ifade edilmiştir.

Kur'ân'da Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet ayetleri incelendiğinde Kitâb ve hikmetin indirildiği, vahyedildiği, öğretildiği, verildiği, günlük hayat içerisinde uygulanması gereken bir şey olduğu zikredilmiştir. Sünnete bu bağlamda bakıldığında en azından Kur'ân'da "Kitâb'ı ve Hikmeti verdik" şeklindeki ayetlerdeki hikmet kavramının sünnet olduğu ve bu sünnetinde Allah Teala tarafından Hz. Peygambere Kur'an vahyi dışında öğretildiği, indirildiğini söylemek mümkündür. İmam Şâfiî'nin de savunduğu gibi hikmetten maksat sünnettir. En geniş anlamda ilk rivayet tefsiri örneğini veren Taberî ve dirayet tefsiri örneğinin en önde gelen isimlerinden olan Fahrettin Râzî de hikmetin sünnet olduğunu beyan etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in eşine verdiği sırrı, eşinin başkasına söylemesi üzerine, Allah'ın Hz. Peygambere bunu vahiy dışında bildirmesi, Hz. Peygamber'in Kur'ân vahyi olmaksızın "ben emrolundum, nehyolundum", "Rabbim bana emretti" şeklindeki ifadeleri sünnetin vahiy ürünü olduğunu ifade etmektedir. Böylece Kur'ân'da geçen "Kitâbı ve Hikmeti verdik" şeklindeki bazı ayetlerdeki hikmetin sünnet olduğu ifade edilmiş bununla beraber Hz. Peygamber'in hadisindeki "bana Kitâb ve onunla beraber onun gibisi verildi" ifadesi anlaşılmaya çalışılmıştır.

Hadiste "Kitâb ve onunla birlikte onun bir misli", yani Kitâb ile birlikte onun denginde, ona benzeyen bir şey verildi buyrulmuştur. Dolayısıyla verilen şey Kitâb gibi lakin ona eş değer, bire bir aynı şey değildir. Diğer bir ifadeyle söyleyecek olursak Kitâb gibi, lafzıyla ibadet olunan hem lafzı hem manası yönünden mucize olan bir şey değildir. Sadece Kitâb gibi, onun bir benzeri, bir mislidir. Anlatılmak istenen de sünnettir. Bununla birlikte Kur'ân vahyi gibi ancak lafzıyla ibadet olunan bir vahiy değil, daha ziyade 'bilgilendirme', 'yönlendirme' ve 'doğru olanı seçme' şeklinde

anlaşılmalıdır. Şayet sünnet, Kur'ân vahyi gibi olmuş olsaydı aynı Kur'ân gibi lafzıyla ibadet edilmesi gerekirdi.

Hikmet ve sünnet kavramlarının, bütün bunlarla beraber vurgulamaya çalıştıkları ve benzer oldukları hususların en önemlisi ise amele olan vurgularıdır. Her iki kavram da gerek lügat ve ıstılah gerek ayet ve hadislerdeki kullanımları incelendiğinde temelde ikisinin de bilmeye ve bu bilgiyle de yaşamaya vurgu yaptıkları tesbit edilmiştir. Hikmet ve sünnet kavramlarının benzer yönlerinden bir diğeri ise vahiy mahsulü olmalarıdır. Kitâb ile birlikte zikredilen hikmet ayetlerine bakıldığında buradaki hikmetin sünnet olduğu ve sünnetinde Hz. Peygamber'e öğretildiği, verildiği, vahyedildiği, günlük hayat içerisinde yaşanması, uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Hikmet yani sünnet, Hz. Peygamber'e bir nevi öğretilmiş diğer bir ifadeyle vahyin kontrolü altında olmuştur. Bu da bizlere Kur'an-Sünnet bütünlüğüne önem vermemiz gerektiğini göstermektedir. Birini diğerinden ayrı tek başına yeterli görmek imkansızdır.

Asırlar boyunca yazılan bütün eserler, Kur'ân ve sünneti en güzel şekilde anlamak için yazılmıştır. Nitekim dinde esas olan Kitâb ve Sünnettir. Onları, Şâriî'nin muradına uygun olarak anlamak ve onlarla amel etmek de en büyük gayedir. Şüphesiz her şeyin en güzelini ve en doğrusunu bilen Allah'tır.

KAYNAKLAR

A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fi'l-Hadisi'n-Nebevî.* Beyrut: Mektebetü'l-İslamî, 1992.

Abdülhâlik, Abdülğânî. *Hucciyyetü's-Sünne.* b.y.: Daru'l-Vefa, 2. Basım, ts.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs an Me'ş-Tehere mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned.* 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Akcaoğlu, Faik. *Hz. Peygamber'in Kur'ân Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Akdokur Aktaş, Fatma. "et-Taberî'de Sünnet – Vahiy İlişkisi ve Sünnetin Bağlayıcılığı". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2017), 41-55.

Aktepe, İshak Emin. *İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı.* İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.

Albayrak, Halis. *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi.* İstanbul: Şule Yayınları, 1996.

Arslan, Gıyasettin. "İmam Şâfînin Hikmet Teorisi". *İslamî Araştırmalar Dergisi* 16/3 (2003), 444-453.

Arslan, Gıyasettin. *Hicri İkinci Asrın Siyasi Yapısı İçinde İmam Şâfî'nin Kur'ân-ı Tefsir Metodolojisi.* İstanbul: Müsbe Yayınları, 2001.

Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali,* Ankara: Kılıç Kitabevi, 1977.

Aydınlı, Abdullah. *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis.* İstanbul: Seha Neşriyat, 1986.

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.

Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhâri.* 25 Cilt. Beyrut: y.y., ts.

Bakkal, Ali. "Sünnetin Kaynak Değeri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Ocak-Haziran 2003), 1-27.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1997.

Beydâvî, Nâsıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl.* thk. Muhammed Abdurrahman el-Meraşelî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.

Bigiyef, Musa Carullah. *Kitâbü's-Sünne.* çev. Mehmet Görmez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.

Bikâî, Burhanüddin Ebu'l-Hasen İbrahim b. Ömer. *Nazmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süver.* 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İslamî, 1992.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh,* 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru Rûhi'l-Beyân.* 10 Cilt. İstanbul: Eser Kitapevi, 1389.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıhah: Tâcü'l-Lüğa ve Sıhahu'l-Arabiyye,* Beyrut: y.y., 2007.

Coşkun, Selçuk. *Kavramsal ve Olgusal Açıdan Sünnet-Gelenek İlişkisi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2014.

Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *Kitâbü't-Ta'rîfât. b.y.: y.y., ts.*

Çalışkan, Mehmet. "Kur'ân'da Hikmet Kavramı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2001): 89-120.

Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Kerim ve Meali Kerim.* İstanbul: Milsan Basın Sanayi A.Ş, 1985.

Çelik, Hüseyin - Eyüpoğlu, Osman. "Vahiy Bağlamında Kur'an-Sünnet İlişkisi", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2016), 35-64.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî. *Sünen.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Dehlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa.* thk. Seyyid Sabık. 2 Cilt. Bağdat: y.y., ts.

Demir, Necip Sefa. *Erîke Hadîsi (Sened ve Metin Tenkidi).* Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Demir, Recep. "Kur'ân'daki Hikmet Kavramı Çerçevesinde Kur'ân-Sünnet Bütünlüğü". *Diyanet İlmi Dergi* 57 (2021), 1061-1090.

Demirci, Muhsin. *Vahiy Gerçeği.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

Doğan, Servet. *İslam Düşüncesinde Hikmet Kavramı.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Doğru, Mümtaz. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Vahy-i Gayr-i Metlûv.* Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen.* 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Ebû Nasr, Serrâc et-Tûsî. *Lüma'*. trc. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. "el-İdeolojiyyetü'l-Vasatiyye et-Telfikiyye fî Fikri'ş-Şâfî". el-*İçtihâd Dergisi* 9 (1990).

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitabın Tabiatı.* çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: Kitabiyat, 2001.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-İmâdî. *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili.* İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 5. Baskı, 2008.

Erul, Bünyamin. *Sünnetin Kur'an Dışında Hükümler Getirmesi Meselesi.* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı Meal-Tefsir*. trc. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 2000.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb. *Besâir zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz.* 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muhît.* Beyrut: y.y., 2008.

Genç, Mustafa. *Sünnet Vahiy İlişkisi.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: Kitâbi Yayınları, 2009.

Hatib, Bekr Ahmed b. Ali Ebû Bekir el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrahim. *Meâlimü's-Sünen.* 5 Cilt. Hıms: y.y., 1969.

Heyet, *Kur'ân-ı Kerim Meali.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2005.

Huşû'î, el-Huşû'î Muhammed. "es-Sünnet". *Mevsu'atu Ulûmi'l-Hadîs.* Kahire: Vezâretü'l-Evkâf, 2009.

İbn Abbas. *Tefsîru İbn Abbas.* thk. Râşid Abdülmün'îm er-Racâl. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1991.

İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr.* Tunus: Dâru Sahnûn, ts.

İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdu'l-Hakk b. Gâlib el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz.* thk. Abdüsselam Abdüşşâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

İbn Cüzeyy, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî. *Kitâbü't-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl.* Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1983.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyya. *Mu'cem Mekâyîsi'l-Luğa.* Beyrut: Dârul'l-Ciyl, ts.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî.* 13 Cilt. Kahire: Dâru'l-Beyân Li't-Tûras, 2. Basım, 1988.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm.* 8 Cilt. Kahire: y.y., 1984.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail el-Kureşî ed-Dımaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm.* Beyrut: Mektebetü'l-Menâr, 1990.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis.* Beyrut: y.y., 1972.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen İbn Mâce.* 2 Cilt. Kahire: y.y., ts.

İbn Manzûr, Ebû Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab.* 30 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1990.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî. *Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevâzır fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir.* thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali el-Kureşî el-Bağdâdî. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr.* Beyrut: el-Mektebü'l-İslamî, 1987.

İnak, Halil İbrahim. *Hadislerde Hikmet Kavramı.* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğıb. *Müfredâtu Elfâzı'l-Kur'ân.* Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.

Kalkan, Murat. *Kur'ân'da "Hikmet" Kavramı.* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Karaman, Hayrettin. *Fıkıh Usulü.* İstanbul: İrfan Yayınevi, 2. Basım, 1967.

Kâsımî, Muhammed Cemâluddin. *Mehâsinü't-Te'vîl. b.y.: y.y.,* 1957.

Kastallânî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* Beyrut: y.y., 1989.

Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-Zünûn.* İstanbul: y.y., 1941.

Keleş, Ahmet. "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Usulünde Sünnet Vahiy İlişkisi". *Eskiyeni* 37 (Kasım 2018), 35-56.

Kesler, Muhammed Fatih. "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Peygambere Verilen Hikmet ve Öğretilen Sünnet". *Kilitbahir* 15 (2019), 7-36.

Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 3. Basım, 1997.

Kırbaşoğlu, Mehmet Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.

Kırış, Şemseddin. "Erîke Hadisi'nin Râvîsi Olarak Mikdâm b. Ma'dîkerib". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 995-1019.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları.* Ankara: y.y., 1980.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Rehber Yayınları, 1992.

Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2016.

Koçyiğit, Talat. *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1984.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân.* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kutluer, İlhan. "Hikmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 17 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

Kuzu, Selman. *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı.* Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Lüğavî, Ahmed b. Fâris, *Mücmelü'l-Lüğa.* thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

Mâlik b. Enes. *el-Muvatta.* thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Abû Zabî: Müessesetü Zâyid b. Sultan, 1. Basım, 2004.

Memiş, İbrahim. "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'ân-Kerim ve Hadis-i Şerifler Işığı Altında Bir Analiz". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* 10 (Eylül 2008), 269-294.

Merâğî, Ahmed Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî.* 30 Cilt. b.y.: Şirketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1962.

Molla Cîyûn, İbn Ebî Sa'îd b. Ubeydullah el-Hanefî. *Şerhu Nuru'l-Envâr Ale'l-Menâr.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Mukâtil b. Süleyman. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir.* thk. Abdullah Mahmud Şehhâte. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1994.

Mukâtil b. Süleyman. el-*Vücûh ve'n-Nezâir.* thc. Ali Özek. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.

Müslim, İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. *el-Câmiu's-sahîh.* 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünen.* 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Keşfü'l-Esrâr Şerhu'l-Musannef ale'l-Menâr.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Tefsîru'n-Nesefî.* 3 Cilt. İstanbul: Pamuk Yayınları, ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *Sahîh-i Müslim bi şerhi'n-Nevevî.* 18 Cilt. S. Arabistan: y.y., ts.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *Riyâzü's-Sâlihîn.* trc. ve şerh Yaşar Kandemir vd. 8 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2004.

Okiç, M. Tayyib. *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler.* İstanbul: y.y., 1959.

Önal, Mehmet. "Sünnete Hikmet Nazarıyla Bakmak". *İlahiyat Akademi Dergisi* c.y./7-8 (2018), 175-185.

Önkal, Ahmet. *"Vahiy-Sünnet İlişkisi ve Vahy-i Gayr-i Metluvv"* (Kur'ân ve Sünnet Sempozyumu içinde). İstanbul: İrfan İlmi Araştırmalar ve İhtisas Vakfı, 1999.

Özafşar, Mehmet Emin. *Hadisi Yeniden Düşünmek*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.

Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları.* Erzurum: Ekev Yayınları, 2001.

Özşenel, Mehmet. "Hikmet Hadisi Üzerine Bir İnceleme". *Dîvan Dergisi* 2 (1996), 201-206.

Özüdoğru, Bekir. *Rivayetlerin Hz. Peygamber'e Aidiyetini Tespitte Amel Olgusu.* Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Râzî, Ebû Abdillah Fahruddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-Gayb.* 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.

Sayılgan, Abdurrahman. *'Allah'ım Ona Kitabı ve Hikmeti Öğret' Hadisi Çerçevesinde Abdullah b. Abbas'ın Hadis İlmindeki Yeri*. Bursa, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî.* thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. İstanbul: Ofset Yayınları, 1984.

Sönmez, Bülent. *Hâkîm ve Peygamber Hikmet ve Vahiy Münasebeti.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Subhi es-Salih. *el-Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân.* İstanbul: Dersaadet Yayınevi, ts.

Suyûtî, Abdurrahman Celâlüddin b. Kemâlüddin el-Hudayrî. *ed-Durru'l- Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr.* Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1993.

Suyûtî, Abdurrahman Celâlüddin b. Kemâlüddin el-Hudayrî. *Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâc bi's-Sünne.* thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: y.y., 1987.

Şa'ban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları.* trc. İbrahim Kafi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *Ahkâmu'l-Kur'ân.* Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1990.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *el-Ümm.* Beyrut: Dâru Kuteybe, 1996.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris. *er-Risâle.* thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru't-Turâs, 1979.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Gırnâtî. *el-Muvâfakât: İslâmi İlimler Metodolojisi,* trc. Mehmed Erdoğan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîr.* Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyân.* thr. Sıdkı Cemil el-Attar. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Tefsîru't-Taberî.* Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut: y.y., 1992.

Taftazânî, Saduddin. *Şerhu'l-Makâsıd.* thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1989.

Taftazânî, Saduddin. *Şerhu'l-Akâid.* İstanbul: y.y., 1973.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selame. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr,* thk. Şuayb el-Arnaût. XIV. Beyrut: y.y., 1994.

Tan, Bilal. *Kur'an'ı Kerim'de Hikmet Kavramı.* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Taylan, Necip. *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 1997.

Taylan, Necip. İslam Felsefesi. İstanbul: y.y., 1991.

Tirmizî, Ebû Îsa Muhammed b. Îsa. *el-Câmiu's-Sahîh.* 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Uğur, Hakan. "Kur'ân'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri-". *Marife Yayınları* 3 (2010), 135-158.

Uludağ, Süleyman. *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti.* Ankara: y.y., 1989.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü.* İstanbul: Marifet Yayınları, 2. Basım, 1995.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis.* Konya: Yediveren Yayınları, 2001.

Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış.* Samsun: Ensar Yayınları, 2001.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü.* İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 33. Basım, 2017.

Zebîdî, Muhibbüddin Ebu Feyz es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Huseynî el-Vâsıtî el-Hanefî. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs.* 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer el-Harezmî. *el-Keşşâf an Hakâikı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tenzîl.* 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân.* thc. Ahmed Şemsettin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.